

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 10, Temmuz/July 2023, ss. 867-882.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.11.2022 Kabul Tarihi–Accepted Date: 18.05.2023

ÇEVİRİ MAKALESİ – TRANSLATION ARTICLE

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?*

10.53718/gttad.1208588

JEAN AUBIN

çev. ÖMER HAKAN AYDIN**

Aralık 1383'te, Sistan şehri çöle çevrildi. Kasım 1387'de İsfahan'da yetmiş bin kelle kesildi. 1383'te Harezmi nüfusu yok edildi. Ürgenç topraklarına arpalar döküldü. 1395-1396 kışında Altın Orda şehirleri ateş ve kan içinde bırakıldı. Aralık 1398'de Delhi'deki yağmaya büyük ölümler eşlik etti. Kasım 1400'de Halep yerle bir edildi, onu 1401'de Şam takip etti; 1403'te Bursa yakıldı. Timur'un şöhreti için bu sayılanlara ek olarak tali düzeyde önem arz eden şehir ve hisaralarda yapılan yağmaları ya da Ganj'dan Don'a, Kaşgarya'dan Filistin'e Çağatay birlikleri tarafından köylerde ve kırlarda gerçekleştirilen tahribatın tablosunu eklemeye lüzum yoktur.

Büyük Emir'in (Emir-i büzürg) zamanında Fars dilinde oluşturulan *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan* (Gıyaseddin Ali) ya da *Zafername* (Nizamüddin Şâmî) gibi kronikler muzafferin askeri ihtişamını çevreleyen uğursuz atmosfere büyük bir basiretle işaret ederler. Fakat mağdurların anlatılarıyla, yani 1400-1401 yılında Suriye'nin işgali üzerine yazılmış Memlûk metinleriyle Timur'un çevresinde uzun süre bulunmuş, Şahrüh devri resmi tarihçilerinden Hafız-ı Ebru'nun ya da *Zafername*'yi genişleten Şerefüddin Ali Yezdi'nin yazdıklarını kıyaslayacak olursak İran kaynaklarının hakikatin resmini daha iyi aktardığı görülür. Bu kaynaklarda kan dondurucu detaylara daha az, gerekçelere daha çok yer verilir.¹

Kimi modern yazarlar tarafından Timur'un dini coşkusu hakkında yazılanlar onun geçmişte İslam'ın bayraktarı olarak sefer düzenlediği Hindistan'da tanzim edilmiş, 17. asra ait (Babürlüler devri) uydurma otobiyografisine² dayanır.

* Jean Aubin, "Comment Tamerlan Prenait Les Villes", *Studia Islamica*, Paris 1963, ss. 83-122.

** Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE, E-Posta: hakanaydin-76@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0397-6343.

¹ Mevcut makalede en sık istifade edilen kaynaklar (parantez araları, notlarda kullanılan kısaltmalar). Her şeyden evvel, Timur devrinin başlıca Farsça kaynakları: 1) Gıyaseddin Ali Yezdi, *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, Ed. Zimin, Petrograd 1915 (Ruz-name); Bunun bir Rusça tercümesi vardır. A. A. Semenov, *Dnevnik pohoda Timura v Indiyu*, Moskova 1958. 2) Nizameddin Şâmî *Zafername*; Ed. Felix Tauer, Prague 1937 (Şâmî) 3) Şerafeddin Ali Yezdi, *Zafername*, atıflar İlahdad, Bibliotheca Indica, Calcutta 1887-1888 baskısına yapılmıştır. (Buna şimdiki Muhammed Abbasi, Tahran 1336 baskısını tercih ederiz.) 4) Hafız-ı Ebru, Tauer tarafından Şâmî'nin *Zafername*'si modelindeki baskının ikinci cildinde yayınlanmıştır. Hafız-ı Ebru'nun eserinin öteki kısımları Timurlu Devleti'nin iç teşkilatlanmasını çalışmak için hayati bir öneme sahiptir. Bunlar ise henüz düzenlenmemiştir. Kimi ilave bilgiler Natanzi'nin *Müntehabü't-tevârih-i Muîni* (Natanzi) ve Fasiheddin Hafî'nin *Mücmel* Ed. Muhammed Ferruh eserinden alındı. İbn Arabşah'ın *Acaibu'l Makdur*'una yapılan atıflar ise Kalküta, 1818 baskısına dayanmaktadır.

Şam için Memlûk kaynaklarından W. F. Fischel *Ibn Khaldun and Tamerlane*, Berkeley-Los Angeles 1952 (Fischel). Suriye ile ilgili diğer detaylar el-Aynî'nin *İkdü'l-cumân*, m.s. B.N. Paris, arabe 1544 (el-Aynî) ve İbn Tağrıberdi, *Nücüm*, Ed. Popper (Nücüm). İsfahan için: İbn Şihab'dan bir alıntı, *Kütübî, Târih-i Âl-i Muzaffer* Ed. Abdülhuseyn Nevâî, Tahran 1335 s. 114 not 1'de mevcuttur. Sistan için: Huseyn Gıyaseddin, *Ihya el mulûk*, ms. British Museum Or. 2779. Delhi için: Muhammed b. Ebu'l-Kasım, *Melfuzat-ı Şeyh Ahmed Mağribî*, ms. Asiatic Society, Kalküta. Mazenderan için Zahirreddin Maraşi, *Tarih-i Taberistan*; Dorn 1880 baskısından daha erişilebilir olan Abbas Sayan, Tahran 1333 baskısına atıfta bulunulmuştur. Ve Barthold'un *Mesto Prikaspiiskih Oblastei v İstorii Musulmanskogo Mira* (İslam Dünyasının Tarihinde Hazar Denizi Civarının Yeri) Bakü 1925.

Hristiyan kaynakları Metsoplu Thomas'tan, Nevê'nin tercümesi sayesinde yararlanılmıştır. *Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph*, Bruxelles 1870 (Memoires .. publiés par l'Academie royale de Belgique, XI); bunun bir Rusça tercümesi vardır (Bakü 1957). H. Ed. Moranville, "Memoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403", *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, LV, 1894, 433-64. (Memoire; ayrı baskı numaralandırılmaları). Mignanelli, W.J. Fischel çevirisi *A New latin source on Tamerlane's conquest of Damascus (1400/1401)*, dans *Oriens* 9/2 (1956), ss. 201-232 (Mignanelli). Clavijo, Le Strange çevirisi: *Embassy to Tamerlane*, 1928 (Clavijo).

² Cf. Rieu, *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum*, 1, s. 178-179; E.G. Browne, *Literary History of Persia*, III, 183-184; Bartold, *Mir Ali Şir i političeskaya Jizn*, 1928, s. 103.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Büyük Emir'in hayatından sonraki nesiller için ahlak ve hükümete dair dersler çıkaran Timurlu kronik yazarları bu minvalde Timur'un resmi beyanlarını aktarmıştır. Bu kaynakların şahitliğinden Timur'un fanatik bir Müslüman portresini taşımadığı, bilakis dünyaya oldukça açık biri olduğu anlaşılmaktadır. Çağının adamı olarak münecimlere danışlıyordu. Eğer onların öngörülerini kendi iradesine uygun değilse bunu tatbik etmezdi.³ İlahiyatçılar ile amatör bir münazaracı olarak tartışan Timur, aynı şekilde büyücü dervişlerin güçleriyle ilgilenir, onların numaralarını anlamaktan ve onları kendi kitaplarıyla tenakuza düşürmekten hoşlanırdı. Başdanışmanı Hanefî fakihî Mevlâna Abdülcabbar b. Numan Harezmi'nin kendisi üzerinde doğrudan bir etkisi yoktu⁴ ve kronikler onun kendi ismini gelecek nesillerin bilmesi için sadece Delhi Savaşı öncesi efendisinin gülüşüne mazhar olduğunda bahseder: O, kadınlarla beraber kalmak istemişti.⁵ Timur tıpkı büyük komutanlar gibi büyük bir asker, büyük bir siyasetçiydi. O, insanlardan ve başka şeylerden istifade etmesini biliyordu. Amacına ulaşmak için en kısa yolu seçmiş ve başkalarının inancını kendi lehine kullanmıştı. Kendi inancı ise tarihsel bir çevrenin psikolojisine uygun olarak, şahsiyetinde tezatlar meydana getirecek bir biçimde şekillendi.⁶

Büyük Emir'in kendisi İslam inancını benimsemesine rağmen *yasakilerin* (Cengiz Han'ın yasasına bağlı olanların) camileri tereddütsüz bir şekilde tahrip etmelerine⁷ ya da birazdan görüleceği üzere önüne belirli ölçülerde geçmeye çalışsa da Müslüman tebaaya barbarca davranmalarına göz yummasına şaşırılmamak gerekir. Bu at eti ile beslenen,⁸ şarap, kımız ve darı birası⁹ içen kaba askerlerin içinden çıktığı boy aristokrasisinde hâlâ eski inanç ve âdetlerin izleri mevcuttu. Bu muhit doğal olarak İslamî dayanışmaya karşı kayıtsızdı. Genç Timur 1361 yılında pagan İli Çağataylıların hizmetinde tarih sahnesine çıktı. Birkaç sene sonra rakibi Emir Hüseyin'e galebe çalabilmek için Timur Çağataylıları bir kere daha Maveraünnehir'i işgale davet etti. Buraların Müslüman ahali ile uyuşmak mecburiyetinde olması, onu ulema ile Taşkent ve Hocend şeyhlerinin azarlamasına neden olan bu adımdan vazgeçiren tek unsur oldu.¹⁰ 1402 yılında noyanlar onu Yıldırım Bayezid'e karşı olan planlarından vazgeçirmek istedi, onların temsilcisi münecimlerin Anadolu seferinin uğursuzluk getireceği yönündeki kehanetlerini Timur'a hatırlattı. Hristiyanlar ile Bayezid'i arkadan haklamak için henüz müzakere etmiş olan Timur, noyanların bu uyarısına basit ve küçük bir sav ile mukavemet etti: "Osmanlıların Franklarla savaş hâlinde olması". Emirler buna karşı daha etkili bir sav ileri süremedi. Ayrıca Timur onlara Hafız-ı Ebru'nun dostu Mevlâna Şihabeddin Abdullah Lisan'ın savaşın Timur lehine neticeleneceğini gösteren hesaplamaları ile karşı çıktı.

Çağataylı asillerinin dini tasavvurundaki pagan temeli gösteren kaynakların sayısı çoktur. Muzafferî Şah Mansur'un 24 Cemaziyevvel 795/28 Mart 1393 tarihinde Şiraz'daki mağlubiyetinden sonra emirler başarılarını "Moğol âdet ve uygulamalarına göre şarkî söyleyerek, diz büküp tabakların yanından geçerek" kutluyorlardı. Bu tip resmi ayinlerin yapıldığı törenler 13. asırda Büyük Hanların otağlarında da gözlemlenmişti¹¹ ve Clavijo 1404 yılında Timur'un "*orda*"sına yaptığı seyahatin anlatımında bunu ifade etmektedir.¹² 28 Mart 1393'teki kutlamalar bu eski âdetlerin hâlâ önemli olduğunu göstermektedir. Timur prens ve noyanlarla birlikte bir tepenin üzerine çıkmış ve Tanrıya (*bari*) şükretmişti. Dua etmek için bir yüksekliği tırmanmak Türk-Moğol Gök Tanrı kültürünün karakteristik uygulamalarındandı. (Bütün detayları veren tek kişi olan) Yezdi'nin kroniğinde kullanılan Fars şiirinin özel ifadelerinden "*ez sipehr-i bolend*",¹³ hem Türk hem de Moğolların iyi bildiği bir ifadeye denk gelir. 1361'de İli Çağataylılarına itaat bildiren Timur "Semanın emri, Cengiz'in yasası (yarlığ-i asemani ve tura-yi çingizhani)" gereğince yönetme hakkının sağlandığını, avamın (karaçu) bunu tartışmayacağını söylemiştir.¹⁴ Cengiz Han soyundan gelen kukla bir Han'ın Timurlu tahtına oturması ise bu doğrultuda şüphesiz bir meşruiyet kaygısını veya siyasi hesabı açığa çıkarmaktadır. Timur kendisini göğün kutsal emirlerini ifa edecek kişi olarak görmekteydi. Göğün ihsanına nail olmuş biri olarak aynı zamanda dağıtan, veren de Timur idi.¹⁵ Sonraları torunu Uluğ Beg kendi paralarını "*Timur Küregenin himmetiyle*" yazısıyla bastırıyordu.¹⁶ Bu sultan talihi daha Orhun Kitabeleri'nde formüle edilmiş ilahi iktidar anlayışına tekabül eder. Müslüman Türklerde bu anlayış şaşkıncı bir sebat ile mevcudiyetini sürdürmüştür. Bayındır boyundan gelen Uzun Hasan'a ilişkin 15. asırda İran'daki kimi vesikalarda bu anlayışı görürüz. "*Allah'ın gücü, Hz. Muhammed'in mucizeleri ve Bayındırlıların talihiyle*".

³ Bkz. *Ruzname*, s. 110; Şâmi, *age*, s. 188; Yezdi, *age*, II, s. 93, 111.

⁴ Schavi, *Dev'ü'l-Lami*, IV, no. 103; Fischel, s. 72. 770/1368-69 yıllarına doğru doğmuştur. 1390'lı yıllardan evvel kendisine müracaat edilemez, 1402'de ölmüştür.

⁵ *Ruzname*, s. 115. Şâmi'de es geçilen ilgili pasaj, Yezdi'de II, s. 101'de mevcuttur (ölümü ise II, s. 468).

⁶ Buna Barthold tarafından dikkat çekilmiştir, *Mesto*, s. 99 (ve onun Miran Şah'taki devamı s. 97).

⁷ Bağdat'ta, bkz. Esterabadi, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928, s. 19. Şam'da Emir Şah Melik Emevi Camii'ne kendi adamları ve atlarıyla girmişti; orada şarap içildi ve oyun oynandı. (Fischel, s. 94-95; İbn Hacer, *İnbâ'u'l-ğumr*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 173b).

⁸ Clavijo, *age*, s. 247, 266 (tam kızarmış atlar). Timur'un 1392'de bir hastalığı esnasında seyitlerin mezarlarına ve fukaralara kurban eti dağıttığı; ona ait binek ve yük atları kurban edildi ve bunlar ihtiyaç sahipleri arasında infak edildi (Şâmi, s. 126; Yezdi, *age*, I, s. 566).

⁹ Memoire, s. 19-20; Clavijo, *age*, bkz. takip eden sayfa, 2. not.

¹⁰ Hafız-ı Ebru, s. 249. Henüz bir yıl önce Çağatay şefleri Memlûklere karşı savaşmayı reddettiğinde yıldızların Timur'u lanetlediğine ilişkin bir kehanet ortaya atılmıştı.

¹¹ Bkz. Olschki, *Guillaume Boucher*, Baltimore 1946, s. 51-58.

¹² Clavijo, *age*, s. 230-231, 245-248, 261-262.

¹³ Yezdi, *age*, I, s. 612-613; Şâmi, *age*, s. 134'te daha belirsiz dile getirilir.

¹⁴ Natanzi, *age*, s. 206.

¹⁵ Yezdi, *age*, II, s. 441-442.

¹⁶ Barthold, *Ulugh-Beg*, çev. Minorsky, s. 178.

Bundan daha güçlü bir niyazı Yakub Beg'in vesikasında görüyoruz: “Allah'ın gücü, sonsuz ihsanı, emri, peygamberin şefaati ve Bayındırların talihiyle”.¹⁷ Bu, özel bir etüdün konusu olup makalemizin sınırlarının dışındadır. Atalardan tevarüs edilen bu mefhumlara sadece Timur'un kendi tebaasına olan bakışını yönlendiren psikolojik zemini üstü kapalı olarak anlatmak için yer verilmiştir.

Türk hükümdarının ilahi iktidar ile işlevsel ilişkisi onun şahsi bağlantılarıyla güçlendirildi.¹⁸ Askeri ve siyasi liyakatinin yanında bu bağlantılar onun iktidarını teminat altına aldı. Timur'un durumu tam olarak böyledir. Hayali yollarla, Dominiken papazının 1403 yılındaki *Memoire*'nda melekleri olarak adlandırdığı tabiatüstü âlemlerle temas geldi. Yazdığına göre Timur “Tanrının kendisine her şeyi melekler yoluyla açıkladığını” söylüyordu. “Bazen melekleri görmüş gibi vecde kapılıyor”; “ayrıca insanların düşünce ve planlarını melekler yardımıyla görebildiğini söylüyor” *Memoire* nihayet Timur'un miraç olayından bahseder. “Bir keresinde bir merdiven ile yerden göğe çıktığını söylüyor”, buna göre Timur kırk kat göklere çıkmıştı.¹⁹ *Zafername* benzer olaylardan bahsetmektedir.²⁰ Önsezi gücü ve miraç ayrıcalığı Şamanist armağanlardı ve şamanların “tanıdık ruhlarıyla” Timur'un “melekleri” bağdaştırılmaya çalışılıyordu.

En azından 14. asrın tarihsel koşullarında Timur'un İslam'a aidiyetinden şüphe duymaya neden olacak bir durum yoktur. Bilakis derviş zaviyeleri Timur'a kendi ağlarından destek sunmuşlardır. Eğer bize, Kirman'daki bir Kalender şeyhinin oğlu olan, Timur devrinin önde gelen mugannilerinden Nizameddin Mahmud-i Zengi Ağam'ın eseri ulaşıyorsa bu temel iş birliğini daha iyi anlayabiliriz.²¹ Derviş Müslümanlığının uygulamaları Türk-Moğol Şamanizm'indeki uygulamalarla karışmamıştı. Kimi Şamanist kalıntıların mevcudiyeti muhtemel ise de Timur'un tabiatüstü ile olan teması, sihirle karışık ancak Ortodoks bir zeminde, Maverâünnehir Sünni dervişizmi sınırları içinde vücut buluyordu.²² Bu temaslar ona hem Müslüman hem de pagan çevrelerde hükümdarlığını güçlendiren kutsal bir itibar sağlıyordu. Kendi gücünün, Şah Nimetullah Veli'ninkinden fazla olduğunu biliyoruz. Kasım el-Envar bunu gerekçelendirmek için Nimetullah'ın Timur'da Tanrı'nın tezahürünü gördüğünü aktarıyor.²³ Bu muhakemenin üretken perspektifiyle, siyasi teori üzerine yazılmış olan, İranlı toplumun ayrıcalıklı tabakalarının zihni yapısını yansıtan ve birbirinden çok farklı iki kültürün dini anlayışındaki muhtemel dönüşümlerin şahidi olan *Zafername*'yi okumalıyız. Esasen hem Türk-Moğol hem de Müslüman zihniyetinde müşterek olan, otoritenin Tanrı'dan gelmesi ve insana Tanrı tarafından bahşedilmesi mefhumu, mevcudiyetinden hareketle hukukta meşruiyet kazanmıştı. İranlılar, bu fikrin kaçırlarının* güzel üslubunda en son örneklerle detaylandırıldığı, Timur'un İranlı kâtiplerinin elinden çıkan galibiyet haberlerini okumaktan hoşlanıyordu.²⁴ Timur İran'da, en azından bir süreliğine, Herat'ta, Şiraz'da, Bağdat'ta yerel yöneticilerin zorbalığına toplumsal düzeni temin eden sağlam bir rejimi tercih eden zengin sınıfların sempatisinden yararlanmıştı.²⁵

Hindistan'a 1398-1399 yılında yapılan istila Timurlu nüfuzunu İndus Vadisi'nde yerleştirmeyi kolaylaştırmak amacını güdüyordu. Bu görevi ifa eden kişi, Timur'un torunu olan, Gazneli Mahmud'un bölgesinin yurt olarak bahşedildiği Mirza Pir Muhammed Cihangir idi.²⁶ Büyük Emiri Delhi'ye kadar devam eden bu meşhur seferi açmaya iten sebep, Hulm'da 20 Recep 801/28 Mart 1399 tarihinde İranlı kâtip Hoca Ahmed Simnani tarafından yazılıp muzafferin Fars'ı yurt olarak tutan torunu Pir Muhammed-i Ömer Şeyhi'ye ithaf edilen “*Fetihname-i Delhi*”de verilmiştir: *Diyar-i Küfür olan Hindistan'ın kimi vilayetlerine karşı gaza ve cihada karar verdiğimiz yıl Sultan Firuz Şah ahirete göçmüş, onun köleleri Delhi'deki nesebine altın ödemez olmuş, zorbalığa ve baskıya tevessü etmişlerdi. Onlar yağmayı topluluklarının emaresi haline getirmişlerdi (...), geçitleri kapatmış, tüccarların yollarını kesmişlerdi ve haydutluğu son haddine vardırırmışlardı.*²⁷ Kullanılan kelimeler aldatmasın:

¹⁷ Jean Aubin, *Archives persanes commentees*, II, Tahran 1955, s. 19.

¹⁸ J.-P. Roux, “Tängri. Essai sur le Ciel-Dieu des peuples altaïques”, *Revue d'Histoire des Religions*, C. 10 (1956/II), s. 35.

¹⁹ *Memoire*, s. 15, 30-31.

²⁰ Timur'a kariyerinin başında rüya ile gelen haberlerden *Zafername*'de bahsedilir. Yezdi, *age*, I, s. 89-90 (ki burada bu önsezi yeteneğinin peygamberler ve hilafet yoluyla hükümdarlara özgü olduğu vurgulanır), 167-169, 267. Timur Harezm hâkimi Yusuf Sufi'nin ölümünü önceden bildirmişti, Yezdi, *age*, II, s. 298. Delhi önünde duasını bitirince artçı emirlerin görmek istedikleri talimatları vermişti (*Ruzname*, s. 116; Şâmi, *age*, s. 190; Yezdi, *age*, II, s. 103). Yezdi, *age*, II, s. 44'te Timur'a insanların fiziksel hallerinden düşüncelerini okuyabilme yeteneğini affetmiştir.

²¹ 1403 yılında Aras Nehri'nde boğulmuştur. Bkz. *Mücmel* s. 147. Babası hakkında bkz. Mihrabi Kirmani, *Mezaret-i Kirman*, Tahran 1330, s. 59-60. Kendisinin Yezdi, *age*, I, s. 212-213'teki “Cuş o huruş”undan dizeler.

²² Maverâünnehir'de Nakşibendi dervişizmi için bkz. M. Mole, “Autour de Dare Mansour: l'apprentissage mystique de Baha' al-Din Naqshband.” *Revue des Etudes Islamiques*, 1959, ss. 35-66.

²³ Jean Aubin, *Materiaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Vali Kirmani*, Tahran 1956, giriş, s. 15.

* Orijinal metinde “chancellerie” ifadesi geçmektedir. Fransızca bu kelime, hükümdar buyruklarının mühürlendiği yer; yazı işleri bürosu gibi anlamlara gelir. Bu metin boyunca da kaçırlarına; yazı işleri, idari işler mealinde kullanılmıştır (ç.n.)

²⁴ İbn Arabşah, s. 63

²⁵ Herat: *Ruzname*, s. 21; Şiraz: Yezdi, *age*, I, s. 617; Bağdat: İbn Arabşah, *age*, s. 96.

²⁶ *Ruzname*, s. 43; bkz. Yezdi, *age*, I, s. 558.

²⁷ Fetihname Abdülhüseyn Nevâî tarafından yayınlanmıştır, *Esnad-ı ve Mukatebat-ı Tarih-i İran ez Timur Şah İsmail*, Tahran 1341, s. 69-73.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Hindistan seferi bir cihat değildi. *Fetihname-i Delhi* anlaşma koşullarının arkasında Timur'un bazı temel meselelerini açığa çıkarmaktadır: Gayrimesruluk, anarşi, haydutluk, ticari dolaşımın engellenmesi.²⁸

Ekonomik dolaşımın desteklenmesi ve barış içinde gerçekleşmesi Timur idaresinin düşüncesinde öne çıkan iki husustu. Çağatay ordularının komutanına ilişkin katı ön yargı, İbn Haldun'un onun şahsiyetinde fark ettiği zeki yönlerin²⁹ gözden kaçmasına neden olmaktadır. Barthold, Timur'un yaratıcı faaliyetlerinin onun çağdaşlarının tasavvurundaki yıkıcı faaliyetleri bir türlü kıramadığını ifade etmiştir.³⁰ Kaynaklar Büyük Emir devrinde yolların emniyette olduğunu gün yüzüne çıkarmaktadır. Tüccarların emniyetini sağlayan posta durakları güzel işliyordu. Eğer bir tacir soyulursa, bu olayın yaşadığı bölge ona zararın iki katını, hazineye ise zararın dört katını ödemek zorundaydı.³¹ Hafız-ı Ebru, bir tüccarın dul karısının, yanında iki Hintli köle ile birlikte nasıl Simnan'dan Diyarbakır'a 17 parça eşya satmak için geldiğini, Türkmen Akkoyunluların, Moğol Oyratların ve Bedevi Beni Esadların bölgesinden geçerken bile en ufak bir endişe taşımadığını anlatmaktadır.³² Güneydoğu İran'da Türk-Moğol boylarının, Türkmen boylarının, Kürtlerin ve Lurların hizaya getirilmesi, en azından kısmen, Timurlu iktidarının bağlı olduğu ekonomik menfaatleri sağlamak amacını güdüyordu. *Memoire* 1403'te "Yabancı tüccar görürse onlara iyilik yapar, ülkesinin her yerinde yardım ve emniyet temin eder (...) ve vergilerin alındığı birçok yerde bunları kaldırdı ve yalnızca büyük şehirlere vergi alınmasını emretti" yazmaktadır.³³ Şehirliler ile Çağataylı ordusu arasındaki en ilginç iş birliği Kasım 1393'te, Timur'un eylül ve ekim aylarını geçirmek için geldiği Bağdat'taki tüccarlar ve yolcuların talebiyle³⁴ yapılan Tikrit kuşatmasıdır. Bu ve başka vesilelerle, kroniğimiz birçok İranlı elit ya da önde gelen askeri liderlerin birlikleriyle beraber çarpıcı bir şekilde şehirlerin veya güçlü kalelerin kuşatmasına katıldığını zikretmektedir.

Dîvan-ı Âlâ Timur'un baskısı altında oldukça hummalı gayret sarf eden bir organ haline gelmişti. Timur'un en ufak bir idari yozluğa, güç suistimaline, hukuk dışı zamlara insaf göstermeyeceği her an akılda tutulmaktaydı. Bu hususta sürekli turlar düzenlenerek bilgi ediniliyor ve kontrol sağlanıyordu.³⁵ Timur 1396'da beş yıl süren savaşlarından geri döndükten sonra Maverâünnehir ve Horasan'da idari vaziyet hakkında büyük bir soruşturma başlatmıştı. Kötü idarecilere yaptırımlar uygulandı. Maverâünnehir'de halk üç yıl olağan vergilerden (haraç) muaf tutuldu; gariban halka para, tahıl ve erzak dağıtıldı.³⁶ 1403'te yedi yıl süren savaşların ardından Timur kendisine neyin iyi neyin kötü olduğunu, bunların nereden geldiğini göstermesi gerekirken methiyeler dizmek için kışlağına gelen ulemayı azarladı. "Neden" dedi, "sultanlarına iyiye ve adalete giden doğru yolu gösteren geçmişin ulemaları gibi mürşit olmuyorsunuz bana?" Bu mülakat esnasında imparatorluğun değişik bölgelerinde soruşturmalar yapmak ve işlenmiş adaletsizlikleri telafi etmek üzere bir kurul tesis edildi.³⁷ Baskı kapsamlı ve sıkıydı.³⁸

1403'te Aras ovasında kışladığı esnada Timur Beylekan bölgesinde içinde evler, pazarlar, hamamlar ve kervansaraylar bulunan muhkem bir şehir kurdu. Bütün ordu, şehir ve civarını nehre bağlayan 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazmak için seferber edildi.³⁹ Bu çalışma Timur iki yıl önce 1400-1401'de kışlarken, Aras'ı Hazar'a bağlayan eski ve kullanım dışı kalmış bir kanalı yeniden hizmete hazır hale getirttiğinde başlayan Aras ovasının geliştirilmesi faaliyetlerini tamamlamıştır. 10 fersah uzunluğunda, sandallarla ulaşımına uygun, kenarında köyler ve değirmenler bulunan bu kanal, Timur'un da ait olduğu Barlas boyundan ismini alarak Nehr-i Barlas şeklinde tesmiye edilmiştir.⁴⁰ Beylekan'ın 1405 yılında 20 bin nüfusu vardı.⁴¹ Aras Ovası, Azerbaycan için piring deposuydu.⁴²

Timur'un hükümetinde faal olan birçok yapıcı önlemler arasında, ibret-i âlem için yerle yeksan edilmesini emrettiği yerlerin birkaç yıllık ıssızlığından sonra onun emriyle ihya edilmesi göze çarpar. 1386'da Sistan Şah-ı Şahan'ı Zerenc'e yeniden nüfus kazandırmak ve buraları refaha kavuşturmak için gelmişti.⁴³ 1391'in sonunda emir

²⁸ *Zafername* (Şâmî, s. 170-171; Yezdi, *age*, II, s. 15) onu kesinlikle böyle sunmaktadır. *Fetihname*'de İslam'ın terakki etmesine dair bir önlem söz konusu edilmemektedir.

²⁹ İbn Haldun/Fischel, s. 47.

³⁰ Barthold, *Ulugh-Beg*, s. 40.

³¹ *Memoire*, s. 28.

³² Hafız-ı Ebru, s. 198.

³³ *Memoire*, s. 27-28. Amul'un alınması esnasında tüccarların lehine (nafile yere) alınan muafiyet önlemleri için bkz. (Mar'aşi, s. 309)

³⁴ Şâmî, *age*, s. 141; Yezdi, *age*, I, s. 643-644.

³⁵ Kirman'a bu minvalde 1393 ile 1401 yılları arasında yapılan turlar Jean Aubin, *Deux sayyids de Bam au XVe siecle*, Wiesbaden 1956, s. 24-25.

³⁶ Yezdi, *age*, I, s. 794, 799.

³⁷ Şâmî, *age*, s. 287-288; Yezdi, *age*, II, s. 547-549. Seyyidlerin görüşlerini Timur'a açıklamada çektikleri zorluklar için bk. Clavijo, *age*, s. 279-280'de seyidlerin bir müdahalesi anlatılır.

³⁸ Şiraz'da: *Mücmel*, s. 148. Herat'ta: Yezdi, II, s. 592, ve *Mücmel*, s. 148-150. Semerkant'ta: Clavijo, *age*, s. 249-251; *Mücmel*, s. 151.

³⁹ Şâmî, *age*, s. 289, 291; Yezdi, *age*, II, s. 544, 546. Eğimi hesaplamakla görevlendirilen Hafız-ı Ebru, kanalın genişliğini rakamsal olarak vermektedir, s. 184-185.

⁴⁰ Şâmî, *age*, s. 244-245; Yezdi, *age*, II, s. 394-395. Diğer sulama faaliyetleri için bkz. Barthold, *Ulugh-Beg*, s. 41.

⁴¹ Clavijo, *age*, s. 312.

⁴² Clavijo, *age*, s. 311.

⁴³ *Ihya el-mülük*, 47b.

Musaka Harezmi ekonomisini ihya etmek için görevlendirilmişti.⁴⁴ 1403'te Timur, torunu Ebu Bekir b. Miran Şah'a Irak'ta nüfusu toplamayı, tarımı iyileştirmeyi, Bağdat'a hayat vermeyi emretti.⁴⁵ Acımasız ordularının ardından, Timur halkın kabiliyetli bulduğu yöneticiler atıyordu. 1393-1394'te Bağdat'taki Hacı Mesud Sebzevari böyle biriydi.⁴⁶ Keza 1397'de Van bölgesindeki Şeyh Ahmed de böyle biriydi. Metsoplu Thomas bundan kesinlikle hoşlanmasa da bu bölge 11 yıllık bir refah dönemi yaşamıştı.⁴⁷

Şerefüddin Ali Yezdi, Timur'un tebaasına karşı adalet ve merhametle yaklaştığını, ülkesinin refahını ve insanların iyiliğini arzuladığını açığa çıkarmıştır. Fakat -problemi suni terimlerle ele alarak- hemen eklemek gerekir ki askeri birlikler tarafından gerçekleştirilen yıkımlar zulüm ve terör olmadan gerçekleşme ihtimali olmayan fetihlerde yaşanmıştı.⁴⁸ Kesinlikle, burada değişik kaynaklardan toplanan kayıtlar, apaçık eksikliklerine ve siyasetine rağmen Timur'un siyasetinin 14. ve 15. asırlarda İran'ın başına gelen en kötü şey olmadığını vurgulamak içindir. Fakat öte yandan açıkça bir tezat olarak karşımızda duran vahşi ölümleri ve Müslüman Doğu'nun şehirlerini mahveden yağma çılgınlığını nasıl izah edeceğiz?

Timurlu sisteminde şehir pazarlarının mevcudiyeti göçebeleri eklemeye işlevi görür. Pazar-otlak iş birliğinden yaratılan Beylekan buna güzel bir örnektir. Bu yeni şehir boyların gözde kışlak mekânı olan Aras bozkırlarına hizmet etmişti. Kervanların emniyeti sayesinde şehirler göçebe ekonomiyi güçlendiriyordu. Ticari faaliyetleri sayesinde düzenli vergilerle devlet hazinesini besliyorlardı ve gerekli hallerde bunu olağanüstü anlarda da sağlıyorlardı. Birçok bölgede bir şehir kalıntısı bu ihtiyaçları karşılıyordu. Öte yandan bu Maverâünnehir'de özellikle görülen bir durumdu. Orada zanaat ve tarım ürünleri üretmek gerekiyordu. Bu yüzden bir şehri ele geçirirken onun rezervlerini yağmalamak, parasını bitirmek, insan potansiyelini başka bölgelere tevcih etmek doğaldı.

Timur'un şehirleri nasıl ele geçirdiğini etüt ederken teslimiyetin nasıl gerçekleştiğine, değerli eşyalardan nasıl istifade edildiğine, iskânlara ve bu önlemlerin sebep olduğu büyük şiddet, yağma ve katliamlara değineceğiz. Bu taslağın tıpkı bir zamanlar Barthold'un Moğol istilalarının erken aşamalarında gözlemlediği gibi farklı varyantları vardır. Cengiz Han'ın Maverâünnehir ve Horasan'a yaptığı seferlerdeki küçük farklılıkları vurgulayan anlatımında Türk-İran araştırmaları sahalarının büyük tarihçisi, şehirlerin kaderinin sakinlerinin tutumuna ve koşullara bağlı olduğunu göstermiştir.⁴⁹

Kuvvetleri amaçlarına doğru dörtlüğe giderken Timur da psikolojik savaşın zikzaklı yollarına tevessül ederek tezatlı vaatler ve ikna edici içtenlik gibi aşına olduğu tüm hilelere müracaat etmekten geri durmuyordu.⁵⁰ Entrikaları, derviş ve tüccarların gizli propagandalarını gizli tehditler ve genel ihtarlar takip ediyordu. Görüşmeler ve pazarlıklar en kararlı ilerleyişleri ve en yakın kuşatmaları durduruyordu. Mahalleleri yıkmayı kesin kafaya koyduğu Tana'daki Hristiyanları (bu bir istisnadır) Timur tatlı sözlerle felakete uğratmıştı.⁵¹ *Zafername*'ye göre 1401'de Haziran güneşinin altındaki Bağdat kuşatması, emirlerin iradesine ve ordu sağlığının tehlikeye girmesine rağmen Timur kuşatma esnasında şehri müzakerelerle teslim razı kılmak istediği için uzamıştı.⁵² Ordusunun enerjisini harcamamak için düşmanı, nafîle ve lüzumsuz yere mukavemet etmeleri halinde askerlerini frenleyemeyeceğini söyleyerek korkuturdu. Ya da merhamete gelirdi. Nisan 1381'de Herat'a saldırırken iki bin mahkûmu azat etmişti ve şehirdekilere evinde kalanın ne kendisinden ne de ailesinden yana korkmasına hacet olmadığını bildirmişti.⁵³ Bu iyi çalışılmış güzel davranışlar karşılığını aldı. Pazarda ve mahallelerdeki çağrılara rağmen nüfus silaha sarılmayı ve surlarda gözcülük yapmayı reddetmişti.⁵⁴

Suriye seferi başlangıç aşamasında teskin etme kaygısını yansıtıyordu. İlk karşılaşılan yer Besni idi. Memlûk garnizonunun ilk mukavemet teşebbüsünden sonra kadılar, imamlar ve seyitler bir mahalleye sahip olmak için araya girdiler, Mirza Şahrüh ise şefaathçi oldu. *Zafername* yalın bir şekilde Timur'un affettiğini yazmaktadır.⁵⁵ Halep'in alınmasından sonra düzenlenmiş *Fetihname-yi Memalik-i Şam*'a göre Timur şunu emretmişti: "Sevgili çocuklarımla talebi üzerine ve Suriye sakinlerine umut olsun diye canları ve malları bağışlanmıştır ve onlar kölelikten, yağmadan ve sair tahribattan muaf ve müsterih kılınmıştır."⁵⁶ Ordunun sol kanadı tarafından kuşatılan

⁴⁴ Yezdi, *age*, I, s. 447-448.

⁴⁵ Şâmî, *age*, s. 278, 290; Yezdi, *age*, II, s. 517-518.

⁴⁶ Şâmî, *age*, s. 145; Yezdi, *age*, I, s. 660. Bkz. Jean Aubin, "Tamerlan à Bagdad", *Arabica*, IX/3 (1962), s. 306.

⁴⁷ Néve, *age*, s. 63-64.

⁴⁸ Yezdi, *age*, I, s. 449.

⁴⁹ Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928, s. 402 (Semireçye), 407 (Zernuq), 408 (Nur), 409-11 (Buhara), 412 (Otrar), 413-414 (Semerkant), 414 (Signaq), 415 (Cend), 416-417 (Benaket), 423 (Buşenğ), 427 (Tirmiz), 433-437 (Gürgenç), 443 (Bamiyan), 445 (Gazne), 447 (Nişapur bkz. s. 424) 447-449 (Merv).

⁵⁰ Halep'teki tüccarlar, Şâmî, *age*, s. 225; Şam'daki dervişler, Fischel, s. 64.

⁵¹ Bkz. Heyd'de referans gösterilen Trevis kroniği, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* / par W. Heyd, Bibliothèque en chef à la Bibliothèque Royale de Stuttgart; publiée sous le patronage de la Société de l'Orient Latin par Furcy Raynaud, Amsterdam 1959., s. 375.

⁵² Şâmî, *age*, s. 240; Yezdi, *age*, II, s. 364; bkz. "Arabica", IX/3 (1962), s. 307-308.

⁵³ Mesela Şam'da, Şâmî, *age*, s. 231.

⁵⁴ Şâmî, *age*, s. 84; Yezdi, *age*, I, s. 319-320.

⁵⁵ Şâmî, *age*, s. 2, Paris yazması, s. 23; Yezdi, *age*, II, s. 285.

⁵⁶ Ms. B. N. Paris, Arabe 3423, fol. 339a.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Rumkale'de ahali mal-ı aman ödemmişti. “*Bu sebepten ötürü ve bu bilinsin ve yayılsın diye ve Suriye'nin sakinleri umut içinde olsun diye onlar yıkımdan, yağmadan, kölelikten ve katliamdan muaf tutulmuşlardır ve kanları dökülmeden bırakılmışlardır.*” Antep'te “ekâbir ve itibarlı kimseler” dağlara, avam ise kaleye sığınmıştı. Şâmî'ye göre ordu ilk hamlede kaleyi ele geçirmiş, bazılarını öldürmüş, bazılarını yerleşirmiş, yapıları yerle bir etmişti.⁵⁷ *Fetihname*'ye göre garnizon Halep'e kaçmış, Antep ve mücavir alanların ahali kendilerini ortalığı kasıp kavuran Çağatay askerlerinin insafına kalmış halde bulmuştu. O, onların başlarını, canlarını ve mallarını bağışlamıştı.⁵⁸ Fars kroniği, aralık ayında Halep ve Şam arasındaki şehirlere bir buçuk ay sonra Halep'in kuzeyindeki şehirlerde olduğu gibi itidal gösterildiğini kabul eder. Emirlerin şefaati ile canların bağışlandığı Hama'da ne yağma ne de tahribat görülmüştü.⁵⁹ İbn Arabşah 839/1435-1436'da Hama camisinin duvarları içinde 20 Recep 803/ 8 Aralık 1400 tarihli, Timur'un Suriye'ye inmesine Memlûk hükümetinin tahrik edici diplomasisinin sebep olduğunu yazdığı bir kitabe görmüştür.⁶⁰ Öncü birlik içindeki bir emirin tavsiyesi üzerine Humus halkı ittifak anlaşmasını kabul etmiş ve zarar görmekten kurtulmuştu.⁶¹ Onları takip eden Baalbek daha az şanslıydı. Soğuk henüz başlamış, karla karışık yağmur yağıyordu: Birlik meyve ve tahılın kontrolünü eline almıştı.⁶² İbn Haldun'un bahsettiği Hama, Humus ve Baalbek yıkımları ise en azından ilk iki şehir için değerlendirildiğinde banliyölerde askerler ve ordunun hizmetçileri tarafından sebep olunan zararları.⁶³ Bu tasarrufun arkasında yatan sebepler ancak Timur'un Yakınoğru siyasetinin bir bütün etüdüyle araştırıldığı vakit ortaya çıkarılabilir. Burada bunu tartışmayacağız. Yine de dönüş yolunda, Bire (Birecik), Ruha (Urfa) ve Nesibin (Nusaybin)'de gözlemlenen itidal vurgulanmalıdır.⁶⁴

Timurlu siyasetinin karmaşık planları olsun ya da olmasın, Timur şehirleri dostça almayı yeğliyordu. Çünkü imparatorluğa eklenmeyen şehirler fidye ödemeye mecburdu ve ancak muzaffer ordunun atlarının nal maliyeti için alınan mal-ı amanı ödedikleri takdirde yağmadan kurtulabilirlerdi.⁶⁵ Timur'un ya da vekillerinin istikametindeki bütün şehirler ödeme yapmaya mecburdu. Bu kaidenin istisnası yoktu.⁶⁶ Herat'tan 1381 ve 1383'te, Şiraz'dan 1387 ve 1389'da olmak üzere ikişer kez fidye alınmıştı. Kaynaklar uzak yerlerden ancak ezkaza bahsetse de en azından bazıları mal-ı aman ödüyordu. Muzafferi sultanı İmameddin Ahmed 1388'de Kirman'ı bu koşullar altında muhafaza edememişti. Muhassıllar Kirman'a fidyeyi 300 kepekî tümenine çıkarmaya gönderilmişti.⁶⁷ Bu yüzden bazen şehirler ele geçirildikten sonra paranın toplanması süreci uzuyordu. Bu 1385'te Sultaniye'de yaşanmış gibi görünmektedir.⁶⁸ Umumiyetle kronikler Timur'un bulunduğu olayların detaylarını anlatıyordu, bu yüzden bizlere daha çok Çağataylı ordusunun etrafında kamp kurduğu ve kısa sürede vergi toplanan şehirler maruftur.⁶⁹

Olayların gidişatı neticede değişmedi. Eğer yakınlarda düşman yoksa Çağataylılar çadırlarını surların uzaklarına dikmekle meşgul olurlardı. Müdafaa halindeki bir orduya karşı manevra yaptığında Timur karşı tarafı bozguna uğrattıp beklerdi: Mesela 1381'de Herat'ta, 1393'te Delhi'de, 7 Ocak 1401'de Şam'da şehir sakinlerinin saldırısı gerçekleşmedi.⁷⁰ Kuşatılanların agresif tutumları saldırıyı kıskırtmadığı sürece devreye meclisler girerdi. Temas teşebbüsleri kimi zaman Timur'dan gelirdi. Timur, Seyyid Rızadieddin Tirmizi'yi 1 Şevval 785/27 Kasım 1383'te Sistan sultanı Melik Kutbeddin'e elçi olarak gönderdiği vakit Sistan şehri bir aydır kuşatma altındaydı.⁷¹ Şam'da iki elçi duvarların önünde bağırıyordu: “*Emir barış istiyor. Kendisiyle müzakere için mahir birini gönderin!*”⁷² Şehrin önde gelenleri (ekâbir, eşraf, ayan, kelanteran) ve tercihen dini önderleri, kadılar, imamlar, şeyhler, “*ordo*”ya geldiler. Seyitlere özel bir hürmet gösterildi; peygamberin torunları kutsal koruma altına alındı.⁷³ Bir savaş olduğunda evvela mirzalar ve yüksek rütbeli emirler Timur'un affı için şefaatchi olmalıydı.⁷⁴ Aksi takdirde şehrin sorumluları şehre gönderilen yetkililer tarafından onlara eşlik etmek üzere derhal gözaltına

⁵⁷ Şâmî, *age*, s. 223-224; daha öz, Yezdi, *age*, II, s. 286.

⁵⁸ Ms. alıntılanan, I, c.(*işanra be ser u can u mal eman dade şud*)

⁵⁹ Şâmî, *age*, s. 228; Yezdi, *age*, II, s. 306-307; İbn Arabşah, *age*, s. 198; İbn Tağribirdi, *age*, C.VI, s. 53.

⁶⁰ İbn Arabşah, *age*, s. 199.

⁶¹ İbn Arabşah, *age*; Şâmî, s. 229; Yezdi, *age*, II, s. 308.

⁶² İbn Arabşah, *age*; Şâmî, *age*; Yezdi, *age*, II, s. 309-310.

⁶³ İbn Haldun/Fischel, s. 45; bkz. Şâmî, *age*, s. 237, dize 17: emval ve esbabı ki mande bud.

⁶⁴ Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 350, 351, 358.

⁶⁵ Bkz. Akşehir, Karahisar ve Konya'da 1402 yılında Emir Süleyman Şah (Yezdi, *age*, C.II, s. 457); Rumkale, yukarıda, s. 96; vb.

⁶⁶ Büyük şehirlerden bahsediyoruz. Fidyeye alınmayan şehirlerden haraç teklif ediyordu. Ayrıca Timur'un huzuruna hediyeyle çıkmak adabımuşeretten ileri geliyordu. Konumuza ilişkin olmadığı için bu noktaları değerlendirmeye almıyoruz. Nisan 1394'te Mardin kalesindekilere fidye ödemeleri icbar edilmişti; onlar daha sonra Timur'un torunu Uluğ Beg doğduğu için bunu ödemekten muaf tutuldular. (Yezdi, *age*, I, s. 680; Barthold, *Uluğ-Beg* çev. alıntı, s. 43-44).

⁶⁷ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 62; aynen “Geographie”de, ms. British Museum Or.1577, fol. 168.

⁶⁸ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 55; aynen “Zeyl-i Camiü't-Tevarih”de, Ed. Bayani, Tahran 1317, s. 322.

⁶⁹ Yezdi'ye göre 1381 yılında Herat'ta ödemeler dört günde toplanmıştı, Yezdi, *age*, C. I, s. 322; İsfizari'ye göre ise bu süre üç gündür, İsfizari, *Ravzatü'l-Cennât fi Evsâfi Medineti'l-Herât* Ed. Tahran, C. II, (1339) s. 41. İbn Şihab 1387 yılında İsfahan'da muhassıllara karşı bir ayaklanma çıktığında Çağataylı ordusunun bir günlük mesafeden bu şehir üzerine yola çıktığını ileri sürmüştür. Bu iddiayı destekleyen başka hiçbir kaynak yoktur.

⁷⁰ Bkz. İbn Haldun/Fischel, s. 30; Mignanelli, s. 217.

⁷¹ *İhya el-mulûk*, fol. 46a.

⁷² Fischel, *age*, s. 63, not 29.

⁷³ Timur'un seyidlere karşı hürmeti için Barthold'un gözlemleri *Mesto*, s. 91-92, bu Clavijo, s. 279'da da yansımaları bulmuştur.

⁷⁴ Bkz. yukarıda Behesna meselesinde; aşağıda Delhi bahsinde.

alınırdı. Moğol geleneklerine bağlı biri olarak Timur müzakerecilerin dokunulmazlığı hususunda kılı kırk yarıyordu. Memlûk otoriteleri kendi elçilerini zindana tıktığında ya da infaz ettiğinde ise küplere biniyordu.

Timur ve Dîvan-ı Âlâ'nın azaları şehrin ileri gelenleriyle fidyenin miktarını ve toplanma koşullarını hallettiler. Barışın fiyatı üzerinde anlaşma sağlandı. Şehirde aman ilan edildi.⁷⁵ Çağatay Hanlığı ve Büyük Emir'in adına bir hutbe okundu.⁷⁶ Anadolu vilayetlerindeki karışık nüfus için mal-ı aman bir ayrıcalık meselesiydi. Bundan bir tek Müslümanlar istifade edebilirdi, Hristiyanlar köleliğe düşürülmüştü.⁷⁷ Tenzilat ve ayrıcalıklar hakkındaki kesin malumatlar eksiktir. Muhakkak din adamları sınıfından en ayrıcalıklı olanların başında seyitler geliyordu.⁷⁸ Yalnız diğer kategoridekiler daha ağır yükü taşırdı. Fakat alışıldığı üzere istenen haraç garibanların karşılayamayacağı kadar yüksek olduğundan bunun da faturası mülk sahiplerine ve tüccarlara kesilirdi. *Haceler* sakladıkları kasaları işfa etsinler diye işkencelere tabi tutulurdu. Şam'da vergi toplanılan ilk vakitlerde şehrin sorumluları kadın-erkek, hür-köle demeden ve herkesin üç aylık gelirinden alınan, ödemesi mümkün altı dirhemlik sabit bir kelle vergisi koyulmuştu.⁷⁹ Daha sonra ele geçirdiği asillerden Şam'ın bütün şehir ve mahallelerini içeren bir liste alan⁸⁰ ve bütün dükkânların envanteri elinde bulunan⁸¹ Dîvan-ı Âlâ şiddete tevessül etti. Şehir Timurlu emirlerinin kontrolüne verilen bölümlere ayrıldı; infaz mangaları tarafından eşlik edilen muhassıllar kanuni gerekliliklere dikkat etmeden işlerini sürdürüyordu.

Mal-ı amanın toplanması kurallara uygundu. Bir düzen içinde gerçekleşiyordu, yalnızca yardımcıların ve zayıf bir ateşte yakılarak ya da yavaşça boğularak öldürülenlerin bağırtısı sükûneti bozuyordu. Şam'da yapılanların aksine asiller neredeyse her zaman kendi iradeleriyle veya zorla bütün yetkileri Dîvan-ı Âlâ'ya bırakmıştı.⁸² Mahallelerin başındaki her bir emir muhassıllar aracılığıyla topladığı vergileri Timur'un güvendiği yüksek rütbeli emirlerden ve İranlı kâtiplerden müteşekkil olan Dîvan-ı Âlâ'ya teslim ederdi. Şam'daki başat simalar arasında dîvanın üç büyük emiri Şeyh Nureddin, Şah Melik ve Allahdad vardı; İkinci sırada Celaledin İslam ve Mesud Simnani ve Timurlu kaçılarıyasının en seçkin kâtibi Taceddin Selmani geliyordu.⁸³ Şehrin bir kapısında yazıhane kurarlardı, diğer kapılar mühürlenirdi ve nöbetçi askerler tarafından korunurdu. Şiraz'da 1387'de surların sekiz kapısı tuğla ve harç ile duvar örülerek çevrelenmişti.⁸⁴ Şam'da, mahallelerin çıkışları kapatılmıştı ve kapılar yerden bir el yüksekliğine kadar duvarla örülmüştü. "O kadar alçak ki", diyor Mignanelli, "ancak eğri bir adam altından geçebilir."⁸⁵ Herat'ta 1381'de iç ve dış duvarlar vergi alındıktan ve şehir soyulduktan sonra örülmüştü.⁸⁶

Bu katı önlemlerin iki amacı vardı: Şehrin zenginliği azalmasını diye insanların şehri terk etmesini önlemek ve ordudaki başıbozukların şehrin içine girip haracın idari teminini riske atmalarını engellemek. Şam aman verdikten sonra bu şehirde yalnızca el-Segir kapısı açık bırakılmıştı. Oraya bir emir konulmuş ve kendisine şehri askerlerin içeriye girmesine karşı koruması görevi verilmişti.⁸⁷ Şehre girip halka sataşan kimi Çağataylılar Timur'un emri üzerine ulu orta yerde asılmıştı.⁸⁸ 1398'de Delhi kapılarında insanlar sonradan göreceğimiz koşullar altında huzursuzlanıp hareketlenince emirler çıkışları kapatmış ve disiplinsiz kimseleri ok ve kılıç darbeleriyle püskürtmeyi denemişti.⁸⁹ İsfahan'da 1387'de küçük bir birliğin eşliğinde Timur pazarı, mahalleleri, garnizonun bulunduğu hisarı ziyaret etmişti. Sonra da kendi kampına girmişti.⁹⁰ 16 Kasım'da⁹¹ kendisini duvarlarda bulmuştu: Mal-ı aman almakla görevli muhassıllar, müsadere memurları, ordu pazarcıları⁹² ve şahsi işleri için içeride bulunan bir kısım izinli askerlerden oluşan müfreze şehirde mahsur kalmıştı.⁹³ *Zafername'nin*

⁷⁵ Şam'daki belgede dokuz satır vardı, bkz. Fischel, *age*, s. 67, not 38.

⁷⁶ M. Fischel, *age*, s. 94, bu ikisinin birlikte gerçekleşmesi tartışılır görünmektedir. Delhi'de teslimi takip eden 20 Aralık Cuma günü 1398'de Timur adına hutbe okunduğu vakit henüz fidyeye toplanmamıştı.

⁷⁷ Sivas'ta: Şâmi, *age*, s. 219; Yezdi, *age*, II, s. 269. Malatya'da Şâmi, *age*, s. 220; Yezdi, *age*, II, s. 282.

⁷⁸ Tulambî'de (?), Hindistan'da seyidler ve ulema fidyeye ödemekten muaf tutulmuştu, *Ruzname*, s. 74; Şâmi, *age*, s. 179; Yezdi, *age*, II, s. 54.

⁷⁹ İbn Tağribirdi, *age*, C.VI, 64. Bkz. Fischel, s. 93.

⁸⁰ Fischel, *age*, s. 95.

⁸¹ Mignanelli, *age*, s. 220, 224.

⁸² İsfahan'da 1387'de asiller Dîvan'ın muhassılları tayin etmesini ve kendilerinin Timurlu kampında tutulmalarını talep etti. (Yezdi, *age*, I, s. 432). Şiraz'da 1393'te mahaller ve hanelerin liderleri yazıyla at, katır veya develerinin olmadığını belgelemişti. (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 614); Hayvan gerekliliği onların sorumluluğuna bırakılmış görünüyor.

⁸³ İkinci isimler Yezdi'de ve İbn Arabşah'da biraz farklı verilmektedir. Yezdi, *age*, II, s. 330; İbn Arabşah, s. 221-222. Muzafferilerin kaçılarıyasının eski azası olan Taceddin Selmani *Zafername*'ye tekmil olan ve M. Roemer tarafından yayınlanan *Şems el-husn* eserinin yazarıdır. *Şems el-husn*, Wiesbaden 1956.

⁸⁴ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 1956.

⁸⁵ Mignanelli, s. 220; Yezdi, *age*, II, s. 330.

⁸⁶ Yezdi, *age*, I, s. 322. Kart hükümdarlarının adının yazılı olduğu kitabe ile süslenmiş şehir kapıları Şehr-i Sebz'e arabalarla taşınmıştı. (Yezdi, *age*, I, 323; İsfazari, *age*, II, s. 41.)

⁸⁷ *Nücüm*, VI, 64; Fischel, *age*, s. 67.

⁸⁸ İbn Arabşah, *age*, s. 211, bkz. Mignanelli, s. 220.

⁸⁹ *Ruzname*, s. 126; Şâmi, *age*, s. 192.

⁹⁰ Natanzi, s. 336; Yezdi, *age*, I, s. 431.

⁹¹ Gıyaseddin Ali'ye göre katliamın günü 5 Zilkade 789/17 Kasım 1387 salıdır. Gıyaseddin Ali, *Ruzname*, s. 30: Yezdi'ye göre 6/18 Kasım pazartesidir. Yezdi, *age*, I, s. 435 (bu tarihi katliamdan bir gün sonraki manzarayı gördükten sonra üretmiştir. Tarihi karıştırmasına bu sebep olmuş olabilir). Ve Hvafi *Mücmel*, s. 128, görgü tanığı Hafız-ı Ebru, s. 62'ye göre olayın tarihi 4 Şevval/13 Kasım 1387'dir.

⁹² Caferi, *Tarihname*, ms. Leningrad, risale şeklinde değil.

⁹³ Yezdi, *age*, I, s. 432 (*cihet-i mühimmet-i hod*): Caferi, ms. alıntı: şaşırtmak için: (*cihet-i eys*).

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

tahminine göre üç bin Çağataylı akşam vakti cereyan eden halk ayaklanmasının kurbanı olmuştu.⁹⁴ Hayatta kalanları göz önünde tutarak bu devirde yüz binden fazla insandan mürekkep olan İsfahan'da beş-altı bin askerin mevcut olduğunu hesaplayabiliriz. Mevcut bilgiler ışığında “mal-ı aman”ın temininin akamete uğramasının şehir cemiyetinin sermayesine ya da iş hacmine etkilerini ölçmek riskli bir girişim olurdu. Öte yandan ekonomik tazminin sürati üretim araçlarının tekrar kurulmasını teşvik eden siyasal etkenlere bağlıdır. Her zaman yüksek görülen vergilere müsadere ve talepler eşlik ediyordu. Yenilen sultan ve emirlerin tümünün mallarına el konuyordu. Herat'ta Kert sultanlarının,⁹⁵ Sistan şahlının,⁹⁶ Şiraz ve Kirman'da Muzafferilerin,⁹⁷ Mazenderan seyitlerinin⁹⁸ başına gelen buydu. Şam'da, Emevi Camii'nde Şamlıları ve ailelerini ilgilendiren bir aman icazetnamesi okunmuştu.⁹⁹ Hafız-ı Ebru'nun mal-ı sultani olarak adlandırdığı Ferec sultanının ve Memlük emirlerinin mülküne el konulmuştu.¹⁰⁰ *Mal-ı ğayibi* adı altında tüccarlar ve firari eşrafın mülküne el konurdu.¹⁰¹ Şahsi garazların ithamlara neden olduğu Şam'da Dıvan-ı Âlâ'nın adamlarının kapalı dükkân kepenklerini kırdığını Mignanelli gözler önüne sermişti.¹⁰²

Silahlara, yük hayvanlarına, erzağa el konuluyordu. İsfahan'da silahlar işgal güçlerine devredilmiş olmalıydı. Bu değişik bölümlerindeki rekabetten doğan ve yüzyıl boyunca birçok kez tekerrür eden huzursuzlukların önüne geçmek için alınmış bir önlemdi. Şam'da emirler şehre fidye almaya girmeden evvel silahların müsadere ilan edilmişti.¹⁰³ Yani bu muhassılların işlerini müşküle düşürecek birtakım hareketlerin önüne geçmek içindi. Atlar, eşekler, katırlar, develer ordunun ulaşım vasıtalarındaki yetersizliği hafifletmek için tercihen müsadere ediliyordu.¹⁰⁴ Şam'da ele geçirilen ganimet o kadar büyüktü ki Sivas'tan müsadere edilerek getirilen yük hayvanları bunu taşımaya yetmiyordu.¹⁰⁵ Yük hayvanları doğal olarak ihtiyaçlara göre yol boyunca toplanıyordu. Delhi'den Maverünnehir'e sürülen Şeyh Ahmed Mağribi kendisini Gor dağlarını kat ederken İnak (İnaq) denilen bir emirin halkı arasında buldu. Bir köyde satın aldığı eşekler civardaki yerlilerin saldırısına uğramış ve tamamen yağmalanmıştı. Şeyh, serbest bırakılması için “Moğollara” müracaat etmişti.¹⁰⁶

Ordu göçebelerin koyunlarını, şehirlilerin levazımını alıyordu. Ordunun Mazenderan'ı geçmesinden sonra yerel bir kroniğe göre “ne ötecek bir horoz ne yumurtlayacak bir tavuk” kalmıştı.¹⁰⁷ Bir şehrin önünde birkaç hafta kamp kurduğunda, şehrin çevresi düzenli bölümlere ayrılırdı. Komuta altındaki birlikler Bağdat'tan aşağı Irak'ı, Şam'dan da Filistin'i yağmalamıştı. 1401 baharında Suriye'yi boşaltan birlikler Antep'ten kurutulmuş meyveler, üzüm, pirinç, ekme ve çarşılarda buldukları yiyecekleri almıştı. Köpekler yenildi.¹⁰⁸ Timur şehri terk ettiğinde kıtlık başlamıştı. Sık sık savurganlığın etkisiyle orduyu açlık takip ediyordu. Hindistan seferi esnasında ordunun iaşesi sürekli tükenmişti. Ekimde tahıl kıtlığı hâsıl olmuştu. Şehir depolarının müsadere ve yağmalar levazım sınıfının yaşadığı zorlukları ortadan kaldırmıyordu. Delhi'de Timur tahıl ve şekere el konulmasını emretmişti¹⁰⁹ ki bu emir sorunları kıskırtmış ve kuvvetle muhtemelen ifa edilememişti. Maverünnehir'e yapılan uzun dönüş esnasında ganimetin bir parçası olan esir-kölelerin yarısı açlıktan ölmüştü.¹¹⁰

Müsadere üreticilerin ürünlerine, kalifiye işçilerin değerli eşyalarına da teşmil oluyordu. Timur değişik bölgelerden başkentini renklendirecek şahsiyetler getiriyordu: Şiraz'dan 1388'de sürülen Seyyid Şerif Cürçani,¹¹¹ Bursa'dan diğer seçkin ilahiyatçılarla birlikte sürülüp Kütahya'da serbest bırakılan Şemseddin Muhammed İbn el-Cezeri¹¹² gibi ilahiyatçılar; Şamlı hekim Cemaleddin¹¹³ gibi âlimler; ya da Bağdatlı müzisyen Hacı Abdülkadir gibi sanatçılar getirilmişti. Fakat en çok da zanaatkarlar Büyük Emir tarafından Maverünnehir'e hicret ettiriliyordu. Tebriz'den (1386), Şiraz'dan (1388), Bağdat'tan (1393),¹¹⁴ Delhi'den (1399) taş ustaları ve diğer

⁹⁴ Yezdi, *age*, I, s. 433, 435. İbn Şihab bu sayıyı bin; İbn Arabşah ise altı bin Çağataylı olarak vermektedir. (bkz. Schiltberger, *Reisebuch*, ed. Langmantel, Tübingen 1885, s. 30: İsfahan'da altı bin kişi)

⁹⁵ Şâmi, *age*, s. 84; Yezdi, *age*, I, s. 322; İsfizari, C.I.

⁹⁶ Yezdi, *age*, I, s. 368; *Ihya el-mülük*, fol. 46b.

⁹⁷ Yezdi, *age*, I, s. 614, 617.

⁹⁸ Mar'aşi, *age*, s. 309.

⁹⁹ Fischel, *age*, s. 67, not 38.

¹⁰⁰ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 162; Fischel, s. 95; Mignanelli, *age*, s. 219.

¹⁰¹ Şam: Hafız-ı Ebru, *age* C.I; Mignanelli, *age*, I. c. Şiraz: Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106.

¹⁰² İbn Arabşah, *age*, s. 211; Mignanelli, *age*, C. I.

¹⁰³ İsfahan: Yezdi, *age*, I, s. 432; Şam: Fischel, *age*, s. 95.

¹⁰⁴ Bkz. İsfahan 1387 (Yezdi, *age*, I, s. 432); Dizfûl 1393 (Yezdi, *age*, I, s. 591); Şiraz 1393 (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 106; Yezdi, *age*, I, s. 614); Mardin 1394 (Yezdi, I, s. 678); Şam (Fischel, s. 95).

¹⁰⁵ Yezdi, *age*, II, s. 339.

¹⁰⁶ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 138b.

¹⁰⁷ Mar'aşi, *age*, s. 311. Barthold, *Mesto*, *age*, s. 93, ifadenin mecaz olarak kullanıldığına dikkat edelim.

¹⁰⁸ el-Ayni, fol. 43a.

¹⁰⁹ *Ruzname*, s. 126; Şâmi, *age*, s. 122; Yezdi, *age*, II, s. 121.

¹¹⁰ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 120b.

¹¹¹ Yezdi, *age*, I, s. 444.

¹¹² M.-M. Alexandrescu-Dersca, *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest 1942, s. 81-82.

¹¹³ İbn Arabşah, *age*, s. 239; Yezdi, *age*, II, s. 335.

¹¹⁴ Bkz. Yezdi, sırasıyla I, s. 398, 444, 641. Harezmi zanaatkarlar 1379'da göçe icbar edilmişti, bkz. Yezdi, *age*, I, s. 299-300; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 44.

zanaatkârlar mirza ve akalar arasında paylaştırılmış,¹¹⁵ Şam'dan (1401) zenci köleler ve hadımlar bunlara iştirak etmişti.¹¹⁶ Ekonomik yaşamın düzensizliği siyasi sebeplerle asilzadelerin sürgün edilmesiyle daha da artmıştı. 1381'de Herat'taki ulemanın ve imamların lideri Sebz şehrine yüz kethüda ile gönderilmişti.¹¹⁷ 1383'te Sistan şehrinin sultanı Kutbeddin ve asilzadeleri Semerkant'a sürülürken kadıları ve uleması Ferah'a yerleştirildi.¹¹⁸ 1393'te Mazenderan seyitleri Maverâünnehir'e sürüldü.¹¹⁹

Kendilerini yıkıma götüren, yaşamsal güçlerini azaltan, toplumsal çerçeveyi muvakkaten tarumar eden yükümlülükleri tutarak şehirli cemiyetler en azından yağma edilme korkusundan kurtuluyordu: Sadece önemli şehirleri sayacak olursak 1381'de Herat, 1386'da Tebriz, 1387 ve 1393'te Şiraz ve 1393'te Bağdat el koyulan malları kısıtlı bir zaman içinde geri satın almak mecburiyetinde bırakılmıştı.¹²⁰ Kimi *amanların* koşulları pek ağırsa da yağmadan (nehb, tarac) hafifti. Alıntılan şehirlerden Şam fidye ödemeyi kabul ettiğinde nihayet halkları Moğolcadan Çağataycaya geçen ve ganimet anlamına gelen olçar (olcay) kelimesiyle tesmiye edilen şehirlerin hazin kaderini idrak etmişti. Ganimet (esir) addedilen erkekler ve kadınlar anlaşmalara köle (berde) olarak konu oluyorlardı. Onların sahipleri onları -tıpkı 1388'de Harezm'den Maverâünnehir'e sürülen halklar gibi¹²¹ arazilerine çalışmak üzere gönderebilirdi ya da orduyu takip eden kaçakçılara satabilirdi. *Memoire* 1403'te "Onların ordusunda satılmak için çok uzaklardan getirilmiş çok sayıda kimse vardır ve o yerlerde insanlar, mahrum kalmışlar ve diğerleri satılır" diyor ve başka bir gözlemi bizimle paylaşiyor: "*Küçük çocukları ve kadınları alıyorlar; kimilerini satıyor, kimilerini köle yaparak memleketlerine gönderiyorlar. Kimilerini de fakruzaruret içinde kendilerine hizmete zorluyorlar ve açta açıkta bırakıyorlar.*"¹²²

Emirler nezdindeki itibarlarından güç alarak seyitler ve şeyhler bu kötülüklerden kurtulmaya çabalıyordu.¹²³ Loni'de 1398'de on binlerce Hindu esir mahkûmun yok edilmesine karar verilirken Timur yaman askerlerine infazın ifasından emin olmaları emrini vermişti. Her kim kendi esir mahkûmunu katletmede ihmalkârlık gösterirse akıbeti ölüm olabilirdi; kadınları, çocukları, malları onu ihbar edene aitti.¹²⁴ Bu kökten tehditler insanlı bir sükûneti hedef almıyordu. Birliklerden ellerindeki insan ganimetini yok etmeleri emredildiğinden herhangi bir düzenbazlık teşebbüsünün önüne geçilmeliydi. Delhi'nin fethi verilen kurbanları kapsamlı bir şekilde telafi etti. Her asker ortalama yüz elli esir mahkûm, erkek, kadın ve çocuklara (*küdek*) sahipti; en dezavantajlılar bile yirmiden fazlasına sahipti.¹²⁵

Askeri birliğin Şam'a girip mali operasyonlar tamamlana kadar yağma yapmasına izin verilmemişti. Şehir halkı dışarıda toplanmışken 15 Mart 1401'de kılıçlar kınından çekili vazyette şehre girmişler ve üç gün boyunca her şeyi yağmalamışlardı. Şehirde yalnızca güçsüz ihtiyarlar ve beş yaşından küçük çocuklar bırakılmıştı.¹²⁶ Timur insanların öldürülmesini yasaklamıştı.¹²⁷ *Zafername*'ye göre Timur, Vezir Celaleddin İslam'a tutsakların özgürleştirilmesi ve şehirde yeniden iskân edilmesi görevini vermişti.¹²⁸ Yani onun görevi ordudaki başıbozukların insanları köleliğe düşürmesine mâni olmaktı. Kaçan esirleri zapt eden güçlü Memlûklerin¹²⁹ tarihi kaynakları İran kaynaklarıyla çelişmemektedir. Yezdi askerlerin değerli eşyalarla birlikte şehirden ayrılırken uzun bir yol boyunca sıralanmasından bahsetmektedir.¹³⁰ Fakat onlar tıpkı Halep'te¹³¹ ve Antep'te¹³² yaptıkları gibi yanlarında güzel kadınları, genç kızları ve genç güzel insanları götürüyordu.¹³³ Annelerinden mahrum kalan çocuklar Şam'da açlıktan ölmeye terk edilmişti.¹³⁴ Halep'te yetim kaldığı için ölen çocukların sayısı savaş esnasında katledilen çocuk sayısından fazlaydı.¹³⁵ Kadınların kaçırılması çocukların açlıktan ölmesinden daha nadir yaşanan bir olaydı. Nisan 1394'te Mardin alınırken birçok kurban

¹¹⁵ *Ruzname*, s. 128-129; Şâmî, *age*, s. 193; Yezdi, *age*, II, s. 124.

¹¹⁶ el-Aynî, fol. 42b; İbn Arabşah, *age*, s. 239; Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 335.

¹¹⁷ Yezdi, *age*, I, s. 323. Herat'ın muhalif olduğundan diğer şahsiyetleri 1403'te Fergana'ya sürülmüştü. Bkz. *Mücmel*, s. 150.

¹¹⁸ Şâmî, *age*, s. 93; Yezdi, *age*, I, s. 369; *Ihya el mulûk*, fol. 46b.

¹¹⁹ Şâmî, *age*, s. 128; Yezdi, *age*, I, s. 577; Mar'aşi, *age*, s. 310-311.

¹²⁰ Atıflar sırasıyla Yezdi'ye yapıldı, I, s. 322, 398, 437, 614; 642, 645 (Şâmî, s. 41).

¹²¹ Hafız-ı Ebru, s. 67; Yezdi, *age*, I, s. 448. Bkz. 1416'de Kirman halkının dağıtılması (Deux sayyids de Bam s. 44).

¹²² *Memoire*, s. 20, 21; bkz. Néve, s. 76; Hafız-ı Ebru, s. 68.

¹²³ Şeyh Ahmed Mağribî kendisinin *Mağribî* adlı eserinde zikrettiği gibi etkili bir şekilde aracılık etmişti. *Melfuzat*, fol. 121a. tipik bir anlatı için bkz. Aubin, *Deux sayyids de Bam*, s. 337.

¹²⁴ Yezdi, *age*, II, s. 92.

¹²⁵ Yezdi, *age*, II, s. 122.

¹²⁶ Fischel, *age*, s. 96, not 124; Yezdi, *age*, II, s. 338-39.

¹²⁷ Şâmî, *age*, s. 237; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 161-162.

¹²⁸ Yezdi, II, s. 340.

¹²⁹ Bkz. Fischel, *age*, s. 96.

¹³⁰ Yezdi, *age*, II, s. 339.

¹³¹ Şehirde kadın ve genç kızlar; hisarda bakireler ve genç oğlanlar (ebkar ve şebab) köleliğe düşürülmüştü. İbn Hacer, İbna'el-Gumr, ms. B. N. Paris, Arabe 1603, fol. 172b.

¹³² el-Aynî, fol. 43a, onların çocukları (etfal) almadıkları kesindir; o haberi ailesiyle beraber dağa kaçan kardeşinden alıyordu.

¹³³ el-Aynî, fol. 42b; İbn Arabşah, s. 240; *Nücûm*, VI, 67; Mignanelli, s. 225, 229. Elbette ne Şam'dan ne de başka bir yerden götürülen genç erkekler homoseksüel amaçlar için tutulmuyordu.

¹³⁴ İbn Hacer, *o. c.*, fol. 173b.

¹³⁵ İbn Hacer, *o. c.*, fol. 172b.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

verilmiş, *Zafername*'nin gözlemine göre bu esnada “bazı çocuklar susuzluktan ölmüştü.”¹³⁶ Tus'ta 1388 yılında erkek nüfus yok edildiğinde Çağataylı askerleri şehri “atlar, kadınlar ve gonca gibi kızlarla” terk etmişti.¹³⁷ 1395'te Güney Rusya'da “gül gibi kadınlar ve kızlar” tutsak olarak Çağataylıların hâkimiyeti altında kalmıştı.¹³⁸ Diğer yandan çağdaş metinler, yakınlarının ve herkesin gözleri önünde, cadde ortasında kadınlara, genç kızlara veya oğlanlara yönelik saldırıların sıklığına ve acımasızlığına ittifak halinde işaret etmektedir.¹³⁹

Henüz yukarıda alıntılanan *Fetihname-yi Memalik-i Şam'a* göre Timur şunu duyurmuştu: (Halep'te) Sistan, Hindistan, Mazenderan, Harezmi, Şiraz, Toğmak ve Moğulistan¹⁴⁰ seferlerinden daha fazla akis uyandıran birçok ganimet ve değerli eşya, Arap atları, Mısır ve Suriye develeri ve daha ibadullah iktisap birliklerin eline geçti. Pazarın ahalisine ve çarşının lümpenlerine kadar herkes Arap atlarını aldı (...). Buna mukabil bu fetihle Dîvana hiçbir gelir sağlanmadı; bütün ganimetler, zenginlikler, binek hayvanları ve eşyalar muzaffer birliklere ihsan edildi.¹⁴¹ Halep'te Büyük Emir'in tasdik ettiği düzenli çerçevede fidye alma gibi bir durum söz konusu değildi. Çağataylı, Horasanlı, Moğol ve Türkmen birlikleri şehri yağmalarken bahadırlar duvarlara merdiven dayıyor, gedikler açıyor, daha sonra hisarı çevreleyen hendekleri yüzerek aşır siperleri geçiyordu.¹⁴² Şehir aman aracılığıyla teslim olduğunda tazammun koşullara tabi tutulurdu. Haleplilerin adı kendini tutsak olarak kayıtlarda buldu, kefaretleri işkence yoluyla zorla alındı; şehrin kapısında emir Cihan Şah hesapları tuttu.¹⁴³ Ele geçirilen hazine envanterinden sonra emirler ve askerler arasında üleştirildi. *Mal-ı amaniye* emirlerin arasında Timur'un üleştirilmesi ve ganimetin adil bölüşümünden emin olması kuraldı.¹⁴⁴ Birlikler öncü kuvvet içinde dengeli bir şekilde değişiyordu. En talihli olanlar ellerindeki malların bir kısmından en fakir olanların hesabına vazgeçmeye razı kılınırdı.¹⁴⁵ Şiddet ve keyfilik sınırlandırılmıştı. İbn Arabşah adil bir şekilde Timur'un, kendilerine verilen yetkiyi aştıkları takdirde adamlarına ganimet vermediğini, onları sert bir şekilde cezalandırdığını ifade eder.¹⁴⁶ Ordudaki kaba saba tipler bile bireysel veya grupsal ayrımları belirleyen ilkelere saygı gösteriyordu. Seyitler ve şeyhler hengâmenin ortasında zarar görmeksizin gezebiliyordu. Delhi'nin yağması esnasında küplere binen Şeyh Ahmed Mağribi çekildiği ve teslim olduğu camiden çıkıp rahatça Timur'un bulunduğu yere onu görmek için gelmişti. Bir Çağatay ona şöyle cevap vermişti: “*Efendi sabredesin, çünkü sana kılıcın diliyle cevap verebilir.*” Orada bulunan iki vezir, Seyyid Alaaddin Simmani ve Abdü'l-Melik şeyhe yer göstermiş ve içeriye uşakları göndermişti. Bunlar “Emir orada” diyerek döndüler. Vezirler o zaman şeyh için bir çadır kurdurdular. Şeyhin müritlerinden biri camiye bir şey için dönmek istedi ve eşlik etmek üzere bir görevli talep etti.

Bir ata binen şeyh onunla birlikte gitti ve kazasız belasız döndüler.¹⁴⁷ Timur Delhi'den ayrılırken seyitleri, kadıları, ulemayı ve şeyhleri Cihanpenah Camii'nde topladı ve muzaffer ordunun hareketinden herhangi bir sıkıntı veya ıstırap çekmemeleri için emirlerinden birini onların koruyuculuğu ile görevlendirdi.¹⁴⁸ Hint seferi esnasında bir daruga nüfusun belirli bakiyelerini korumakla görevlendirilmişti.¹⁴⁹ Aynı tedbiri Anadolu seferinde de görüyoruz.¹⁵⁰ Şam'da arkada vezir bırakıldığını göreceğiz. Halep'te artakalanlar yakıldığında İbn el-Şihne ve diğer asilzadeler, onları hâlihazırda kış boyunca gözetmiş Simnan'ın İranlı büyüğü emir ve seyit İzzeddin Hezargeri'nin korumasına emanet edilmişti. Timur tarafından 1400 Kasım'ında alınmayı bekleyen İbn el-Şihne de Timur'un sinirli olduğunu çünkü askerlerine cesetlerden kelleleri koparmayı emrettiği halde onların yaşayan insanların kellelerini getirdiğini söylüyordu.¹⁵¹ Savaşta disiplinli olan birlikler iştiyaklarını kısıtlama konusunda pek mahir değildi.

Delhi'de büyük bir şehrin önüne gelindiğinde durulmuş ve ordu ile şehirliler arasındaki teması kısıtlamak üzere nafiye yere tedbirler alınmıştı. Daha iki ay evvel çeşitli birlikler için tayin edilmiş toplanma noktası olan Tulambi'nin önünde işler kontrolden çıkmıştı. Melikler ve racalar (raya), seyitler ve ulema yine de Timur'u

¹³⁶ Yezdi, *age*, I, s. 678.

¹³⁷ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 87.

¹³⁸ Yezdi, *age*, I, s. 760.

¹³⁹ Mesela 1387'de İsfahan'da (İbn Şihab); Halep'te (Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160; *Nücüm*, VI, 51; İbn Hacer, fol. 172b); Şam'da (*Nücüm*, C. VI, 6; İbn Arabşah, *age*, s. 232); Harezmi'de (Hafız-ı Ebru, s. 68); Diyarbakır'da (Aziz Esterabadi, *Bezm u Rezm*, s. 455). Timur oğlancılıktan hazzetmezdi (*Memoire*, s. 15, 30; Nêve'deki anlatının kontrolü mümkün değildir, Nêve, *age*, s.72). Eğer *Memoire de 1403*, s. 20 doğru ise, Dürüst olmayan kadınlar *ordoya* kabul edilmiyordu. Devlet hazinesi için zararlı da olsa imparatorluğun başat şehirlerinde genelevler kapalıydı (Natanzi, *age*, s. 280; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 192).

¹⁴⁰ Moğulistan ile kastedilen Doğu Çağatay Hanlığının topraklarıdır. Bu topraklar, Doğu Türkistan ve Yedisu bölgelerini ihtiva eder (ç.n.).

¹⁴¹ Ms. B. N. Paris, Arabe 3423, fol. 400b.

¹⁴² Bkz. el-Ayni, fol. 37b-38a.

¹⁴³ Sehavi, *Dev'ü'l-Lami*, C. III, s. 48; el-Ayni, fol. 38a; Yezdi, *age*, II, s. 305; Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160.

¹⁴⁴ Bkz. Bağdat 1393; Yezdi, *age*, C. I, s. 645; Şiraz 1393; Yezdi, *age*, I, s. 614; Saray: Şâmî, s. 164.

¹⁴⁵ *Ruzname*, s. 166-168; Şâmî, *age*, s. 202; Yezdi, *age*, C. II, s. 153, 157-159.

¹⁴⁶ İbn Arabşah, *age*, s. 240-241. Bkz. *Memoire*, s. 21: “O bir yeri fethedeceği vakit siyah sancağı kaldırırdı...”

¹⁴⁷ *Melfuzat-ı Ahmed Mağribi*, fol. 119b-129b.

¹⁴⁸ *Ruzname*, 130-131; Yezdi, *age*, II, s. 127. (*Ruzname*'nin ikinci nüshasına göre onlar orada daha yağma esnasında birleşmiş vaziyetteydi. *Ruzname*, s. 130, Şâmî'de, s.193).

¹⁴⁹ Ajhoda: *Ruzname*, s. 83-84; Şâmî, *age*, s. 181-182; Yezdi, *age*, II, s. 65. Cat nüfusu içinde bir seyid köyü: *Ruzname*, s. 97-98; Şâmî, s. 185; Yezdi, *age*, II, s. 81.

¹⁵⁰ Bkz. Yezdi, II, s. 457, 468.

¹⁵¹ İbn Arabşah, s. 194-195, ve 193-194.

selamlamak ve fidyenin miktarını müzakere etmek üzere gelmişti. Birlikler ise boş torbalarla gelmişti. Onlar, buldukları yerde tahillara el koymakla yetkilendirilmişlerdi. Yağmalayarak, yakarak, seyitler ve ulema da dahil olmak üzere nüfusu köleliğe düşürerek şehrin üzerine çullandılar. *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan* ve Şâmî'nin *Zafername*'si böyle bir halde askerleri durdurmanın mümkün olmadığını belirtiyor.¹⁵² Ganimet cazibesıyla yağmacı grupları kendine çeken Timurlu ordusu düşman bir muhitte yeni bir ufku kalbine dalıyordu. Loni'de 13 Aralık 1398'de yüz bin Hindu mahkûmun katliamı, onların bastırılmış kaygılarını biraz olsun rahatlatmıştı. Coşkunun şiddetini gösteren iyi bir örnek bir koyunu kurban edemeyecek kadar barışçıl bir insan olan Mevlâna Nasireddin Ömer'in kendi eliyle on bir kâfiri öldürmesiydi.¹⁵³

Delhi'nin teslimi alışılabilir biçimde tahakkuk etti: Seyitlerin, ulemanın ve şeyhlerin teşkil ettiği yetkili kurulun gönderilmesi, Pir Muhammed Cihangir'in ve Emir Süleyman Şah ve Cihan Şah'ın şefaati, akabinde dîvan kâtiplerinin şehri ziyareti ve muhassılların işe koyulması. 10 Rebiülevvel 801/20 Aralık 1398 Cuma günü, Mevlâna Nasireddin Ömer Delhi'ye Timur'un adına hutbe okumak için gitmişti. Her şey 16 Rebiülevvel/26 Aralık'ta sakinleşti. Hanımlar kendi adamlarıyla birlikte saraydan ayrılarak dolaşmaya başladı. Şehrin kapılarından birinde emirler ve dîvan sekreterleri alınan fidyeyi kaydetmeye başladı. Bir grup askerin şehirdeki fakirleri rahatsız ettiğini gören Timur tehlikeyi öngörerek emirleri duruma el koymaya sevk etti. Bu esnada birkaç bin atlı kapıyı geçerek çevredekilerden tahıl ve şeker istemiş, bir kısmı da katedilen yerlerdeki şüphelileri aramaya başlamıştı. Böylece karışıklık doğdu. Hinduların bir kısmı direndi, bir kısmı ise evlerini ve kendilerini aileleriyle birlikte ateşe vererek intihar etti. Emirler durumun daha da kontrol edilemez bir hal almasını engellemek için şehrin bütün kapılarını kapattı ve ordunun büyük kısmını dışarıda tutmak istedi. Fakat 27 Aralık'ta yoldaşlarının ve askerlerin naralarına dayanamayan emirler kapıyı açmak mecburiyetinde kaldılar. Timur durumdan çok endişelense de o an yapacak hiçbir şey kalmamış ve büyük bir yağma başlamıştı.¹⁵⁴ Saatlerce süren yağma içki cümbüşü ile kutlanmıştı.

Kuşatanlar ile kuşatılan muhit arasındaki denge diken üstünde idi. Bu tansiyonu yüksek ortamda birliklerin itaatsizliğine ya da kuşatmanın ateşinin yükselmesine neden olacak en ufak bir olay felakete sebebiyet verebilirdi. Halk İsfahan'daki gibi ayaklandığında ya da asilzadeler Şam'daki gibi muzafferin ağır taleplerine kafa tuttuğunda Timur barışı akamete uğramış addediyor ve suçlu şehri cezalandırıyordu. Yine de cezasının ağırlığında onu fırsatılığının sınırlendirmesi yatıyordu.

Memlûk kaynakları Timur'un Şam'da hiddetinin ve koyduğu fidyenin oranının arttığını teyit eder. Belli ki iki taraf arasında sürekli bir yanlış anlaşılma söz konusuydu ve iki taraf da toplam değer üzerine keyfilik taşıyor olabiliyordu.¹⁵⁵ Asilzadelerin kendilerinden işkence yoluyla alınan parayı toplayamaması nihai cezayı tayin etmişti. Verdiği bilgilerden pek emin olan İbn Arabşah'a inanacak olursak Hemedan *mal-ı amanın* iki katına çıkarılması tehlikesinden bir *şerifin* şefaati sayesinde kurtulmuştu.¹⁵⁶ Astrahan'da durum bambaşkadır. Orada fidye ödenmesine rağmen *kelanter* kızıştırması nedeniyle yağma gerçekleştirilmişti.¹⁵⁷ O, görünüşe göre Timur'un dostça bir yaklaşım taşıdığı Hama şehrindeydi. Kış esnasında oradaki *darugalar* öldürüldü. Bunun karşılığında Hama şehri Halep ile aynı kaderi paylaştı. Şehir yağma ve yangınlarla tarumar edildi, nüfus köleleştirildi.¹⁵⁸

İsyan eden kimi şehirlerin vaziyetini görelim: 1383'te Herat, aynı yıl Sistan şehri, 1387'de İsfahan, 1388'de Tus, 1396'da Yezd, 1401'de Bağdat. Herat, Tus ve Bağdat ayaklandıkları yıl Timurlu İmparatorluğu'nun şehirleriydi. Oradaki isyanlar hariçten kaynaklanmaktaydı. 1381'de Çağataylı fethinden sonra Doğu Horasan'da Gur'un dağılı savaşılarının ayaklanma hareketi Herat'ın haydutlardan müteşekkil birlikler tarafından işgal edilmesine neden oldu. Onlar Timurlu garnizonunu reddeden hisara saldırırken "bütün sakinler, erkekler ve kadınlar evlerinin damına çıkmış olayın nasıl sonuçlanacağını merak ile bekliyordu."¹⁵⁹ Heratlılar böylece isyana iştirak etmemişti. Tus, bu şehirde âdet olduğu üzere nüfuzu bulunan Caun-ı kurbanı kabilesinin ayaklanması sonucu alınmıştı. Yezd Tabaslı basit bir liderin başlattığı isyan sonrası Muzafferilerin eski Horasanlı paralı askerlerin elinde bulunuyordu.¹⁶⁰ Herat ve İsfahan'da birkaç saat süren ittifak sözünü ayaklanmalar takip etti. Bu iki şehirde ve Bağdat'ta iç kuvvetler tarafından teşvik edilen mukavemet surların önünde bulunan Timur tarafından şahsen bozguna uğratıldı. Üç şehirde de genel katliamlar yapıldı. Horasan valisi olan Mirza Miran Şah da babasını taklit etmek istedi ve İsfahan'da birkaç ay evvel İsfahan'da gerçekleştirilenden daha küçük çaplı bir katliamı Tus'da gerçekleştirdi.

¹⁵² *Ruzname*, s. 75; Şâmî, *age*, s. 179; Yezdi, *age*, II, s. 55.

¹⁵³ *Ruzname*, s. 110 (on ölü); Şâmî, *age*, s. 188 (on bir ölü); Yezdi, *age*, II, s. 92 (on bir ölü).

¹⁵⁴ Delhi yağması için bkz. *Ruzname*, s. 123-128; Şâmî, *age*, s. 191-193; Yezdi, *age*, II, s. 116-123.

¹⁵⁵ Bkz. Hafız-ı Ebru, *age*, s. 162; Fischel, *age*, s. 93-94.

¹⁵⁶ İbn Arabşah, *age*, s. 80-81.

¹⁵⁷ Yezdi, *age*, I, s. 775. Bkz. Hafız-ı Ebru, s. 123. Z.V. Togan, "Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus", isimli *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*'de VI/3-4 (1958), ss. 1358-1371 sayfaları arasında yayınlanan makalesinde Altın Orda şehirlerinin yerle bir edilmesi problemini ele almamıştır. (Bkz. s. 1368: Timur visited Astrakhan personally and received hospitably there by the governor Muhammadi)

¹⁵⁸ Şâmî, *age*, s. 237; Yezdi, *age*, II, s. 348; Nücüm, *age*, C.VI, 53.

¹⁵⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 51.

¹⁶⁰ Yezdi, *age*, I, s. 785.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

Heratlılar, Şihabeddin Bistami'nin şefaati sayesinde canlarını kurtarmışlardı.¹⁶¹ Timur buna mukabil şehrin yağmalanmasını ve ahalinin köleleştirilmesini arzu etti. Halk ona masum görününce *mal-ı amani* ilan edilmesini tasdik etti. Hafız-ı Ebru Büyük Emir'in halet-i ruhiyesini ve niyetini anlayan ve birçok insanı işkenceye maruz bırakarak çok sayıda ölüme neden olan muhassıllardan bahsetmektedir. Herat'ta dokunulmamış tek dükkân bırakılmamıştı. Birçok insan hanımları ve çocukları ile birlikte hicret etmek zorunda kalmıştı. Ekonomik yaşam tamamen durmuştu. Yıkım tek mil olunca fidyeyi artırma ya da Gurluların taşkınlıklarına iştirak etme çabaları akamete uğradı.¹⁶² Miran Şah'ın valilik yaptığı Horasan pratikte fidyeye tabi olan şehirlerin gördüğünden daha sedid bir muameleyi görüyordu.

Yezd isyanı Timur'un kendisi tarafından bastırılmamıştır. Onun torunu Pir Muhammed-i Ömer Şeyh sonradan Pir Muhammed-i Cihangir birkaç ay süren kuşatmayı yönetmişti. Yezd'in teslimi esnasında olağanüstü bir ihtiyat gösterildi. Kıtılgın şehir nüfusunu kırdığı doğrudur. Şerefüddin Ali Yezdi otuz bin ölü sayısını vermekte ve bundan daha fazla sayıda evin terk edilmiş olduğunu not etmektedir. Vaziyeti ve şehir sakinlerinin suçsuzluğunu göz önünde bulundurarak Timur buradan *mal-ı amani* alınmayacağını ve buralarda yağma yapılmayacağını emretmişti. Mukavemet durduğu esnada *daruga* nökerleriyle tek başına şehre girmiş, emirler ise kapıları keserek askerinin içeriye girmesini engellemişti. İsyancıların yarattığı tahribattan ötürü Yezd ahalisinden ne fidyeye ne de iki yıllık vergi istendi. Yezdi'ye göre bununla birlikte zengin bir orta sınıfa ve oldukça iyi yetişmiş bir zanaatkâr nüfusa sahipti. Bu özel korumanın sebebi Yezd'in lüks tekstil ürünlerinin üretimi ve ihracatında İran'ın merkezi olmasıydı.

İbn Şihab Yezdi'ye göre İsfahan'daki durum fidyeye toplandığı esnada yaşanan küçük bir olaydan kaynaklanmıştı: Bir kadın pazarda taciz edilmişti. Bunu, zenginlerin iştirak etmediği, halkın dayanışma içinde gerçekleştirdiği bir ayaklanma takip etmişti. Hatta kimileri evlerine sığınan Çağataylı askerlerini ve muhassıllarını korumuştur.¹⁶³ Ertesi sabah Timur şehri şiddetli bir savaşın ardından işgal etti. Birlikler seyitlerin mahallesini (*mehelle-yi sadat*), meşhur Türke ailesinin bulunduğu caddeyi, merhum Şeyh İmameddin Vaiz'in evini ve Çağataylıların hayatını kurtaranların evlerini izole etti. Ordu bunların dışında kalan herkesi yağmaladı ve kıyımdan geçirdi. Tafsilatlı bir plan yıkım gerçekleşene kadar uygulamaya kondu. Her *tümen*, her binlik, her yüzük hesap verilebilirlik bakımından açık çalışan tavacı divanı tarafından yönetilen seyyar ofislere belirlenen miktarda kelle getirdi.

Şerefüddin Ali Yezdi'nin güvenilir tanıklığına göre; *Öz elleriyle cinayet işlemek istemeyen kimi askerler (leşkeriyan) Çağataylı askerlerden (gayrimüslim? yasaqiyan) kelle satın alıyordu ve sorumlu memurlara bunları teslim ediyordu. Operasyonun başında 20 dinar değerindeydi; sonunda herkes kendilerine konan kotayı doldurduğunda bir kellenin değeri yarım dinara düştü ve kimse kelle satın almaz oldu. Fakat bunu dikkate almaksızın (katiller) önüne çıkıncı öldürmeye devam ettiler.*¹⁶⁴

Olay yerinde bulunan Hafız-ı Ebru şunları yazmıştır:

"Defter ve nüshalara göre 70 bin kelle toplanmıştı. Askerler arasında kelle satın alıp kayıt yerine teslim edenler vardı. Timur'un emri üzerine kellelerden "minareler" yapıldı. O gün müneccim Mevlâna Şihabeddin Abdullah Lisan ile birlikte şehrin uzağında, Dervaze-yi Tuççi'den onun yarıçapı kadar olan Teberk'e kadar yürüyordum. Kellelerden minareler inşa ediliyordu. Her biri binden fazla iki binden az kelleden oluşan 28 minare gördüm. Bir ortalama minarede 1500 kelle vardı. Böylece ceman yekûn 42 bin kelle eder. Diğer taraflarda da minareler vardı, ancak büyük kısmı bu taraftaydı."¹⁶⁵

Zafername'de kurban sayısını 70 bin olarak vermektedir.¹⁶⁶ Kayıtlara erişimi olmayan kronikler daha büyük sayılar vermektedir. Kütübü iki yüz bin ölüden bahsetmektedir.¹⁶⁷

Kadınlar ve çocuklar katliamın dışında bırakılmış mıydı? Erkek nüfus kan dökme iştiyakının, kadın nüfus da cinsel arzuların kurbanı olmuştu. Timurlu savaşçıları tarafından yerle bir edilen şehirde vahşete uğramış kadın ve gençlerin cesetleri görülüyordu. Yaşı köleliğe ya da cinsel istismara uygun olmayan kimseler, genç erkek çocukları ve yaşlı kadınlar bir kenara bırakılmışlardı. Bunları Şam için gördük. Sari'de ve Amul'da 1392 yılında genel katliamdan kaçtılar ve açlıktan öldüler.¹⁶⁸ Tus'da 1388'de kafa kesenlere destek olarak hizmet ettiler. Miran Şah ilk başta şehrin yağmalanmasına izin verdi, sonradan her askerinin bir kelle getirmesini emretti. "*Onlar şehrin dört bir tarafında erkekleri (merd) arayıp, bulup öldürdüler. Daha fazla erkek bulamayınca yaşlı kadınları ve çocukları öldürdüler. Daha sonra şehrin kapısının önüne maktullerin kellelerinden yapılmış 'minareleri'*

¹⁶¹ Asileddin Deşteki, *Mezarat-i Herat*, ms. Massignon, fol. 61b.

¹⁶² Hafız-ı Ebru, *age*, s. 51-52.

¹⁶³ Yezdi, *age*, I, s. 432. İsimleri *Mücmel*'de 128. sayfada verilmiştir.

¹⁶⁴ Yezdi, *age*, I, s. 433-434.

¹⁶⁵ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 62, ve Kütübü, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, Ed. Nevâî s. 114, not 2'de. 1500 kelleden 28 minare, ceman yekûn 42 bin kelle bilgisi aynen Nimdihi, *Tabakat-ı Mahmud Şahi*'de mevcuttur.

¹⁶⁶ Şâmi, *age*, s. 105; Yezdi, *age*, I, s. 434.

¹⁶⁷ Kütübü, *age*, s. 114. Caferi tıpkı Nimdihi gibi 250.000 sayısını vermektedir.

¹⁶⁸ Mar'âşi, *age*, s. 311.

koydular.” Yaklaşık on bin maktul vardı, bundan sonra Miran Şah hayatta kalanları bir mahalleye yerleştirmişti.¹⁶⁹ Tus katliamının İsfahan katliamını örnek aldığı kabul etsek de İsfahan’da kadınların kellelerinin düzmece bir istisnaıyla kesildiğini de itiraf etmeliyiz. Toplu katliam Radkan (1388), Tekrit (1393), Dipalpur (1398), Aksu (1400) gibi yerler için söz konusudur.¹⁷⁰ Kadın ve erkek çocuklarının düşürüldüğü bu değişik yerlerde cinayetlerin birkaç yüz insanın hayatını hedef aldığı doğrudur. On binlerce Hindu’nun hayatına mal olan ve kadınlarla çocukların canlarının bağışlandığı Loni’deki büyük kıyım istisnai bir durumdu: Mahkûmların yok edilmesi bir ceza değil tedbirdi. Kadın-erkek ve genç-yaşlı demeden Sistan şehri ve Bağdat’ta gerçekleştirilen kıyımlar daha kökten görünmektedir. Öfke ve hiddetin yoluna 80’lik ihtiyar da 8 yaşında erkek çocuk da fark gözetilmeksizin kurban edildi.”¹⁷¹ Sistan şehrinde piyadelerin bir kısmı Timurlu süvarileri tarafından ezilmişti ve “*kalenin kapısına kadar bütün yol ceset parçalarıyla dolmuştu.*”¹⁷² Daha sonra işgal edilen şehirde hayatta kalan savaşılar (sipahiler) öldürüldü ve *Zafername*’ye göre kadınları ve erkekleri, gençleri ve yaşlıları, yüz yaşındakinden ana memesi emen çocuğa kadar herkesin canına kıyıldı.¹⁷³ Yerel tarihler Çağataylıların “*çocukları yere attığını ve atlarla üzerlerinden dörtlüğe koşturduğunu*” anlatmaktadır.¹⁷⁴ Ermeni kroniğine göre Sivas’ta çocukların katledilmesinde aynı yöntem izlendi. İbn Arabşah İsfahan’daki küçük çocukların bir yerde toplanıp üzerlerinden süvarilerin geçtiğini anlatmaktadır.

Ne çoğu zaman tarihleri ve yerleri karıştıran Ermeni kroniği, ne de haksız dedikodulara kulak asan İbn Arabşah tenkitsiz kabul edilmemelidir.¹⁷⁵ Çocukların katledilmesi üzerine verilen en açık bilgiler güveni suistimal eden şehirlere değil, kışkırtma sonucu çıkan isyanlara dikkat çekmektedir. 1384’te Esterabad’daki belirsiz durum böyledir. İçi su dolu çukurlarda sivri kazıkların gizlendiği bir muhite bir gece saldırısıyla ordu “*ana sütü emen bebeye kadar kadın-erkek herkesi öldürdü.*”¹⁷⁶ Nisan 1394’te ele geçirilen Mardin vilayetinde kendini hisara atmaya çalışan birçok insan öldürüldü. *Zafername* “birçok insanın kızları ve oğlanlarıyla birlikte yük hayvanlarının altında öldüğüne” şahitlik etmektedir.¹⁷⁷ Çocukların önceden bir yerde grup halinde toplandığına ya da onların evlerinden çıkartılıp caddelere doluşturulmasına dair bir plan görülmemektedir. Kuvvetle muhtemel çocuklar takibat ve katliamın telaşı içinde kaçışırken yolunu değiştirmeden şen şakrak ilerleyen süvarilerin atlarının altında kalmışlardı. Halep’te halk şehrin duvarlarının önüne savaşılar üzere delicesine çıkmıştı. Çağatay saldırısıyla meydana gelen hengâmenin ortasında kaçaklar kalenin girişinde birbirini ezmiş ve boğmuştu. Halep’in düşüşüne şahit olan Nizamüddin Şâmî cesetlerden bir yığın oluştuğunu ve at ve katırların zar zor ilerleyebildiğini söylemiştir.¹⁷⁸ Bir başka görgü tanığı Hafız-ı Ebru süvarilerin şehrin kapısından geçerken yollarını kısaltmak için yere inip kümelenmiş olan bin-iki bin kişiyi (ademi) bin kadar at ve katırı merdiven olarak kullandığını ifade etmiştir. “Kemer on iki gez yüksekliğindeydi. Savaş bittikten on gün sonra cesetlerin üzerinden geçildiğinde kemere kafalar değişiyordu.”¹⁷⁹ Sistematik olmayan bu katliam devasaydı. Kaynaklarda maktullerin kapıların ve caddelerin girişinde yığıldığı ve istihkâmlara sığınanların öldürüldüğü yazıyor. Kimi çocuklar at nalı altında kalarak ya da dışarıda koşuşturmaca halinde olanların arasında ezilerek ölmüştü.¹⁸⁰ Diğerleri Mardin’dekilerle aynı koşullar altında öldürülmüştü. El-Ayni’ye göre hesapsız sayıda maktulün arasında at nalları altında ezilen çocuk kalabalığı, Sûk el-Bulat’da ve cami kapısında öldürülmüş kadınlar (ezilerek?) ve panik ve naraların şiddeti ile tahrik edilen sinir şokunun kurbanı olanlar sayılmıyordu.¹⁸¹ Nihayet Esterabad’da olduğu gibi kılıçla kasten öldürülen çocuklar vardı.

Kellelerden yapılan “minareler” ilk defa Miran Şah tarafından 1383’te dikilmişti.¹⁸² Yanılmıyorsam ilk kez bu uygulamadan bahseden ve Moğolların olmayan metinler de Herat’a atıfta bulunmaktadır. 1340 yılında Melik Hüseyin Kert, Fahreddin Razi’nin mezarının yanındaki Herat mezarlığında Ceyhun’un güneyinde saldırdığı Çağataylı boyları Arulat ve Aparı’dan gelen göçebelerin kellelerinden yapılmış iki minare dikirtmişti.¹⁸³ Bu uygulama Miran Şah tarafından istifade edildikten sonra bilinirlik kazandı. Timur İsfizar’da 1383’de içinde canlı

¹⁶⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 87-88, 89.

¹⁷⁰ Radkan (Miran Şah’ın emri üzerine): Hafız-ı Ebru, s. 90. Tekrit: İbn Arabşah, *age*, s. 97 (Şâmî, *age*, s. 143-144 ve Yezdi, I, s. 655, sadece *sipah* ve *re’yet* arasında bir ayrım yaparlar). Dipalpur: *Ruz-name*, s. 89; Şâmî, *age*, s. 183; Yezdi, *age*, II, s. 72. Aksu (İskender Ömer Şeyh’in emri üzerine): Hafız-ı Ebru, s. *age*, 157. Bkz. aynı zamanda Gürcistan’da 1403’te, Şâmî, *age*, s. 283-284; vb.

¹⁷¹ Şâmî, *age*, s. 241; Yezdi, *age*, II, s. 367. İbn Arabşah hem kadınların hem de erkeklerin kafasının kesildiğini söylemektedir. İsfahan’daki gibi, kesilmiş kafaların sayısı tavacılar tarafından belirtilmişti ve kuleler dikilmişti.

¹⁷² Natanzi, *age*, s. 321.

¹⁷³ Yezdi, *age*, I, s. 368.

¹⁷⁴ *İhya el-mülûki* fol. 46b: etfalra ber zemin mizedend ve esp ber an mitahlend.

¹⁷⁵ İbn Arabşah’ın anekdotu ayrıca çocukların ayak altında çiğnenmesinin spontane gelişen bir olay olarak sunmaktadır. Onlar Timur’dan merhamet görmek için toplanmıştı, fakat Timur onlara aileleriyle birlikte saldırmıştı.

¹⁷⁶ Yezdi, *age*, I, s. 386. *Contra*, Natanzi, s. 328.

¹⁷⁷ Yezdi, *age*, I, s. 677-678; (Bkz. Şâmî, *age*, s. 50). Mardin Timurlu ittifakını reddetmişti.

¹⁷⁸ Şâmî, *age*, s. 227.

¹⁷⁹ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 160.

¹⁸⁰ *Nücûm*, VI, 51.

¹⁸¹ el-Ayni, fol. 38a.

¹⁸² İbn Hacer, *İnba*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 172b.

¹⁸³ *Cinq opuscules de Hafız-i Abru*, éd. F. Tauer, Prague 1959, metin s. 38, notlar s. 24.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

mahkûmların yaşadığı bir minare inşa ettirerek bunu geliştirmeye teşebbüs etti¹⁸⁴ ve Sistan seferinde her fırsatta kellelerden yapılmış kuleler dikildi.¹⁸⁵ Büyük Emir'in öfkesinin anıtları başta -İsfahan, Tus, Delhi, Halep, Bağdat gibi- şehirlerde ya da belirli kalelerde,¹⁸⁶ Hilmen vadisindeki isyankâr kabilelerin yaşadığı yerlerde; Cain-i Kurbanî'lerin ayaklandığı Nişapur'un kuzeyindeki ve Radkan'daki dağlarda; Türkmen ayaklanması esnasında Damğan'ın karşısında kendini göstermiştir.¹⁸⁷ Nizamüddin Şâmî bu korkunç anılar için iki isim uydurmuştur: Şüphesiz höyüğü ifade eden, *gil-tûde*, “yer yığını”¹⁸⁸ ve “minare”. Bu ikinci isim Gıyaseddin Ali Yezdi'nin “sınır, sinyal” anlamına gelen *mil* terimine baskın gelmiştir.¹⁸⁹ Halep'te yüksekliği 5 etrafı 10, yarıçapı da üç metreden fazla olan kuleler inşa edilmişti.¹⁹⁰ Tabiri caizse yüzeyde dışa bakan kelleler ile sembolik olarak daha fazla anlam ifade ediyordu bu kuleler.¹⁹¹ Çürüyen organik maddeleriyle bu kuleler saman alevi parıltısı saçıyordu.¹⁹² Ayrıca onlar gece ve gündüz gelip geçenlere ve hayatta kalanlara itaatsizliği ve provokatörlüğü ne gibi bir hiddetin beklediğini hatırlatıyordu.

Kıyımdan ya da “genel katliamdan” kurtulan insanların oranı zayıftı: Şâmî'ye göre Bağdat çevresinde bunların oranı %1 idi.¹⁹³ Sadece Timur'un büyük çadırına giren şeyhler ve ulema kurtulmuştu.¹⁹⁴ Kıyımın kapsamı ve şiddeti bu kadar geniş olmasına rağmen yürürlükte olan askeri kurallar ilga edilmiş değildir. Bunlar daima seçici, aynı zamanda planlanmamış kurallardı. Ayrıcalıklı sınıflar ve hatta mülkleri emniyet altındaydı. Muhtemel olan istisnai suistimaller göz önünde tutulmak şartıyla yüksek şehir aristokrasisi katliam dışı tutuluyordu. Şehr-i Sistan'da ölüm emri kadıları, ulemayı, şeyhleri, kimi sakinleri içeren erdemlileri (suleha) kapsamıyordu, “geri kalanlar” Maveraünnehir'e sürülmüştü.¹⁹⁵ Bu geri kalanlar Natanzi'ye göre “şehrin tüm zenginleriydi.”¹⁹⁶ Sistan Sultanı Melik Kutbeddin'e karşı Timurlulara katılan Şah-ı şahanın mülkü yağmadan muaf tutulmuştu.¹⁹⁷ Katliam İsfahan'daki izini kaybetmemişti ki 1393'te ikinci defa gerçekleşmişti. Asilzadelerle birlikte onların aileleri, hane halkları, hamilik yaptıkları küçük gruplar ve koruyucu birliklerin kordonu tarafından izole edilen “güvenli limanda” sığınak bulabilen herkes katliamdan kurtulmuştu.

Aile ve sürülerin takip ettiği boylardan müteşekkil büyük ordunun sürekli olarak hareket halinde tutulması, itaatsiz boyların yerinin zorla değiştirilmesi, mecburi çalışmaya talebin artışı kırsal ve şehirliler için acıklı neticeler doğurmuştu ki Büyük Emir'in organizatör dehası buna bir çözüm bulamamıştı. Bu noktada onun çevresi ve zamanının anlayışı etki sahibi olmalıdır. Yerleşiklere karşı gösterilen muamele yalnızca dolaylı yoldan Türklerin Taciklere düşmanlıktan mülhem olan küçümsemesiyle bağlantılıydı, Timur'un kendisi düşman boylara hisar halklarından daha iyi davranmıyordu. Çağataylı askerlerindeki doğal barbarlık eğer Büyük Emir'in mizacının en karakteristik yönü düzen ve ihtişam anlayışı olmasaydı birçok badirelerle dolu olan Doğu'nun tarihinde böyle tüyler ürpertici anılar bırakamazdı.

Orta Çağ İran'ı Timur kadar acımasız despotlar görmüştür. Oğullarını kör bırakan Mübarizüddin Muhammed'i düşünelim, ya da sapkın ve zarif biri olan Şah İsmail'i. Fakat Muzafferi'nin kariyeri mütevazıydı, Şah İsmail'in ise kaldırdığı kupalar hayvan kellesinden idi. Sebep olduğu yağmaların ve ölümlerin yanında okuması-yazması olmayan Timur kayıt tutmayı severdi. Barthold'un tespit ettiği gibi iz bırakmaya yönelik hastalık derecesindeki arayışı onu birçok kullanışsız, hırslı ve aceleye getirilmiş mimari eserin müsebbibi olmaya da itmişti. 1398'de Delhi savaşı öncesinde Loni'deki tutsaklar katledildiğinde yalnızca iki sene önce Hristiyan baronlar Müslüman mahkûmları fidye ile kabul edip İznik'teki karşılaşma öncesinde katletmişti. Kara Prens tarafından yapılan Limoge Katliamı, Halep'le karşılaştırılınca nedir? Ahlak onları karıştırırken ölçü ve süreklilik birbirine mütenasip görünümde olan bu olayların özdeşleştirilmesini engeller. Timur çağdaşlarına ve sonraki nesillere korku salmıştı çünkü o, bilinçli olarak üç çeyrek asır boyunca çevresinin istirahat arzusuna rağmen büyük kalabalıklara

¹⁸⁴ Şâmî, *age*, s. 91; Yezdi, *age*, I, s. 360.

¹⁸⁵ Hafız-ı Ebru, *age*, s. 52; Şâmî, *age*, s. 92, 93; Yezdi, *age*, I, s. 373.

¹⁸⁶ Tekrit: Şâmî, *age*, s. 144; Yezdi, *age*, I, s. 656. Gürcistan'da (Hristiyanlar, 1403): Şâmî, s. 283-284.

¹⁸⁷ Aucani: bkz. not 3 yukarıda ve Yezdi, *age*, II, s. 40. Cauni Kurbanî: Hafız-ı Ebru, s. 83. Türkmenler: Clavijo, s. 173-174. Bkz. yine Kâfiristan, 1398: Şâmî, *age*, s. 173; Yezdi, *age*, II, s. 25.

¹⁸⁸ İki kemik tepesi XVII. yüzyılın başlarında Sistan şehrinin harabelerinin yakınlarında hâlâ görülebilmekteydi. (*İhya el-mülük*, 46b) Bu eski *gil-tude* kalıntısı olabilir.

¹⁸⁹ *Ruzname*, s. 30 (İsfahan). Bkz. keza İbn Şihab, Kütübü, Ed. Nevâî, s. 35, not 5 ve Hafız-ı Ebru, *Geographie*, bkz. Brit. Mus. Or. 1577, fol. 159b. (Pec-Anguş, Kirman, Haziran 1352: yüz *mil* Muzafferi birlikleri tarafından Germisir Moğollarının kellelerinden inşa edildi).

¹⁹⁰ *Nücüm*, C. VI, s. 52 (menabir'i menâ'ir olarak değiştirmek lazımdır). Clavijo, *age*, s. 173'e göre Damğan “Minareleri” birilerinin taş atabileceği yüksekliğin üzerindeydi. Hafız-ı Ebru İsfahan'dakilerin ölçüsünü vermez. Gıyaseddin Ali, *Ruzname*, I. C., onların mimari yapılarıdan daha uzun olduğunu söylemektedir. *Mémoire* ise Bağdat'ta “12 metrekairelik çok yüksek” bir kuleden bahsetmektedir.

¹⁹¹ *Nücüm*, C. I; *Mémoire*, s. 24.

¹⁹² Clavijo, *age*, s. 174.

¹⁹³ Şâmî, *age*, s. 241, %1 ya da daha az demektir (ez şed baki ve ez besyar endeki) ki biz kesin aritmetik bir değeri reddediyoruz.

¹⁹⁴ Yezdi, *age*, I, s. 368. Şâmî, *age*, s. 241, bu hesap doğal olarak katliamdan kurtulanların yanında köleliğe mahkûm olanları da kapsıyor. Yezdi anlatmadığı fakat Şâmî'nin aktardığı bilgilere göre Bağdat halkının ve askerlerinin birçoğu daha şehir ağır kuşatma altına alındığında yüksek surlardan atlayarak şehri terk etmişti ve Timur'un ordugâhında hoş karşılanmıştı.

¹⁹⁵ Şâmî, *age*, s. 93. Çevrede gizlenen diğer hayatta kalanlar Kirman'a Cuma günü düştüğünde sığındılar.

¹⁹⁶ Natanzi, *age*, s. 324.

¹⁹⁷ *İhya el-mülük*, fol. 47a.

dayanan yıkıcı gücünün dikkatle perdelenen sahnesiyle ruhları hem iyi hem de kötülük üzerine inşa etmek istemişti.

Otoritesinde ilahi hukuk mündemiç bulunan, yükümlülük veya müeyyideden muaf olan, asla başarısızlığa uğramayan Büyük Emir korkuyu mükemmel idarenin bir vasıtası olarak görüyordu. Kâtip Hâce Ahmed Simnani'nin kalemi altına giren bir Fars onun torununa şunu öğretmişti: İktidar koltuğunu işgal eden kılıcın ağzını öper.¹⁹⁸ Çünkü Timur daha az kullanmak adına daha çok göstermek bahanesiyle vahşiliğe özgür bir istikamet vererek *yasakilerin* vahşi içgüdülerini sürekli kamçılamaş ve eski bir anarşi ile zayıflayan imparatorluğu ölümüne kadar barış içinde yaşatmıştı. Timurlu barışı hakkında kurbanların ne düşündüklerini ise Timurlu ülkesinden veya egemenliğinden uzakta bulunan yazarların kin dolu eserlerinden biliyoruz. İran şehir yaşamındaki şiddetini artırmış karışıklıklardan yalnızca çağdaş yazarlar bahsetmekteydi. Kaosun ve yerel yönetici korkusu arasında kalan ayrıcalıklı tabaka Nizamüddin Şâmî'nin İsfahan meselesine ilişkin şu özdeyişini benimsemişti: "Bir sultan tarafından gelen yüzyıllık istibdat ve baskı birkaç günlük sıkıntıdan ve halk ayaklanmasından iyidir."¹⁹⁹

KAYNAKÇA

- ALEXANDRESCU-DERSCA, M.-M., *La campagne de Timur en Anatolie (1402)*, Bucarest 1942.
- ARABŞAH, İbn Acaib el-Makdur, Calcutta 1818.
- AUBİN, "Tamerlan à Bagdad", *Arabica*, IX/3, 1962.
- AUBİN, *Archives persanes commentees*, II, Tahran 1955.
- AUBİN, *Deux sayyids de Bam au XVe siecle*, Wiesbaden 1956.
- AUBİN, *Materiaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Vali Kirmani*, Tahran 1956.
- BARTHOLD, V. V., *Mesto prikaspiiskih oblastei v istorii musulmanskogo mira*, Bakü 1925.
- BARTHOLD, V. V., *Mir Ali Şir i politiçeskaya Jizn*, Leningrad 1928.
- BARTHOLD, V. V., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London 1928.
- BARTHOLD, V. V., *Ulugh-Beg*, çev. Minorsky, Leiden 1963.
- BROWNE, E.G., *Literary History of Persia*, III, Cambridge 1928.
- CLAVİJO, *Embassy to Tamerlane*, çev. Le Strange, London 1928.
- DEŞTEKİ, Asileddin, *Mezarat-i Herat*, ms. Massignon, fol. 61b.
- EBU'L-KASIM, Muhammed b., *Melfuzat-ı Şeyh Ahmed Mağribi*, ms. Asiatic Society, Calcutta
- el-AYNİ, *İkdü'l-cumân*, m.s. B.N. Paris, Arabe 1544.
- ESTERABADİ, *Bezm u Rezm*, İstanbul 1928.
- FİSCHEL, W. F. *Ibn Khaldun and Tamerlane*, Berkey-Los Angeles 1952.
- GIYASEDDİN, Huseyn, *İhya el mulûk*, ms. British Museum Or, 2779.
- HACER, İbn, *İnbâ'u'l-gumr*, ms. B.N. Paris, Arabe 1603, fol. 173b.
- HAFİZ-I EBRU, *Cinq opuscles de Hafiz-i Abru*, Ed. F. Tauer, Prague 1959.
- HAFİZ-I EBRU, *Coğrafyâ-yı Hâfiz-i Ebrû*, ms. British Museum Or.1577, fol. 168.
- HAFİZ-I EBRU, *Zeyl-i Camiü't-Tevarih*, Ed. Bayani, Tahran 1317.
- HAFİ, Fasiheddin, *Mücmel Fasihi*, Ed. Muhammed Ferruh, Meşhed 1339.
- İSFİZARİ, *Ravzatu'l-Cennât fi Evsâfi Medineti'l-Herât*, Ed. Tahran 1339.
- KİRMANİ, Mihrabi, *Mezaret-i Kirman*, Tahran 1330.
- KÜTÜBÎ, Târih-i Âl-i Muzaffer Ed. Abdülhuseyn Nevâi, Tahran 1335.
- MARAŞİ, Zahireddin, *Tarih-i Taberistan*; Dorn 1880 Abbas Sayan, Tahran 1333.

¹⁹⁸ "Fetihname-yi Delhi", ms. B.N. Paris, Arabe 3423, fol. 392a; Ed. Nevâi, s. 69.

¹⁹⁹ Şâmî, *age*, s. 104.

TİMUR ŞEHİRLERİ NASIL ELE GEÇİRİYORDU?

METSOPLU THOMAS, *Exposé des guerres de Tamerlan .... d'après la chronique arménienne de Thomas de Medzoph*, çev. Nevê, Bruxelles 1870 (Memoires .. publiés par l'Académie royale de Belgique, XI).

MİGNANELLİ, *A New latin source on Tamerlane's conquest of Damascus (1400/1401)*, çev. W.J. Fischel, <Oriens> 9/2 (1956), ss. 201-232.

MOLE, M., "Autour du Daré Mansour. L'apprentissage mystique de Baha' al-Din Naqshband", *Revue des Etudes Islamiques*, 27, 1959, ss. 35-66.

MORANVILLE, Ed. H., "Memoire sur Tamerlan et sa cour par un Dominicain en 1403", *Bibl. de l'Ecole des Chartes*, LV, 1894: 433-64.

NATANZİ, *Müntehabü't-tevârih-i Muînî*, 1336 Tahran.

NEVÂÎ, Abdulhusayn, *Esnad-ı ve Mukatebat-ı Tarih-i İnan ez Timur Şah İsmail*, Tahran 1341.

NİMDİHİ, *Tabakat-ı Mahmud Şahi*, el yazması.

OLSCHKİ, *Guillaume Boucher*, Baltimore 1946.

RİEU, *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum*, London 1895.

ROUX, J.-P., Tängri. *Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques*, "Revue d'Histoire des Religions" C. 10 (1956/II).

SCHILTBERGER, *Reisebuch*, Ed. Langmantel, Tübingen 1885.

ŞAMÎ, Nizameddin *Zafername*; Ed. Felic Tauer, Prague 1937.

TÂCEDDİN-İ SELMÂNÎ, Hâce Şems el-husn, Wiesbaden 1956.

TAĞRİBERDÎ, İbn, Nücûm, Ed. Popper, Berkeley 1929.

TOGAN, Z. V., *Timurs campaign of 1395 in the Ukraine and North Caucasus*, isimli "The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S."de VI/3-4 (1958), s. 1358-1371.

YEZDÎ, Gıyaseddin Ali, *Ruznâme-i Gazavât-ı Hindustan*, Ed. Zimin, Petrograd 1915.

YEZDÎ, Şerafeddin Ali, *Zafername*, İlahdad, Bibliotheca Indica, Calcutta 1887-1888.

Trevis Kroniği, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* / par W. Heyd, Bibliothécaire en chef à la Bibliothèque Royale de Stuttgart; publiée sous le patronage de la Société de l'Orient Latin par Furcy Raynaud, Amsterdam 1959.

GTTAD

Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>